

**ƏLİ MƏLİKOV
NATİQ PƏNAHOV**

**SƏNƏDLƏRİN MƏHKƏMƏ-TEKNIKİ EKSPERTİZASININ
TƏYİNİ VƏ APARILMASINA DAİR**

METODİK VƏSAİT

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Elmi
Şurasının qərarı ilə çap olunur

Bakı – 2018

Elmi redaktor:

Hamlet Musayev

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin rəis müavini, baş ədliyyə müşaviri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər:

Allahverdi Mahmudov

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının “Kriminalistika” kafedrasının rəisi, polis polkovniki, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Bəsti Tağızadə

2 saylı Asan Xidmət Mərkəzində notariat kontorunun xüsusi notariusu, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məlikov Ə.S., Pənahov N.T. Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının təyini və aparılmasına dair metodik vəsait. “Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya”, Bakı, 2018, 104 səh.

Vəsaitdə sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının predmeti, obyektı və həll etdiyi məsələlər, maddi sübutların götürülməsi, ekspertizaya təqdim olunması, istifadə edilən tədqiqat metodları barədə ətraflı məlumatlar verilib, həmçinin ekspert rəyinin qiymətləndirilməsi məsələsi nəzərdən keçirilibdir.

Vəsaitdən məhkəmə-istintaq orqanlarının əməkdaşları ilə yanaşı, eyni zamanda bu sahədə çalışan ekspertlər, elmi və praktiki işçilər, ali məktəb tələbələri istifadə edə bilirlər.

M Ü N D Ə R İ C A T

	Giriş	5
Fəsil 1.	Sənəd və rekvizitlərinin anlayışı və təsnifatı	6-9
Fəsil 2.	Sənədlərin texniki ekspertizasının anlayışı, predmeti, obyektı və həll etdiyi məsələlər	10-14
2.1.	Sənədlərin texniki ekspertizasının anlayışı və predmeti	10
2.2.	Sənədlərin texniki ekspertizasının obyektı və həll etdiyi məsələlər	11
Fəsil 3.	Sənədlərin texniki ekspertizasının metodları	15-25
3.1.	Metodların anlayışı və onlara qoyulan tələblər	15
3.2.	Sənədlərin texniki ekspertizasının metodlarının təsnifatı	15
Fəsil 4.	Çap üsullarla hazırlanmış sənədlərin tədqiqi	26-38
4.1.	Poliqrafik üsul	26
4.2.	Reproqrafik üsul	32
4.3.	Yazı makinası vasitəsilə çap olunmuş mətnlər	34
4.4.	Çap məhsulunun saxtalaşdırılması üsulları	35
Fəsil 5.	Təsdiqləyici çap forması əkslərinin (möhür və ştampların) tədqiqi	39-48
5.1.	Təsdiqləyici çap formalarının (möhür və ştampların) hazırlanmasında tətbiq edilən texnologiya	39
5.2.	Möhür və ştampların əkslərinin təsvirlərinin saxtalaşdırılması üsulları	41
5.3.	Möhür (şstamp) əkslərinin vurulma vaxtının müəyyənləşdirilməsi	47
Fəsil 6.	İmzaların icra olunma üsulunun müəyyən edilməsi	49-53
6.1.	İmzaların texniki saxtalaşdırılması üsulları	49

Fəsil 7.	Sənədlərin məzmununun bərpası	54-65
7.1.	Ləkələnmiş (qaralanmış) və solmuş (sönmüş) mətnlərin məzmununun bərpası	54
7.2.	Basma cizgilərinin məzmununun müəyyən edilməsi	61
7.3.	Zədələnmiş sənədlərin bərpası	62
Fəsil 8.	İlkin məzmunu dəyişdirilmiş sənədlərin tədqiqatı	66-78
8.1.	Əlavə etmə üsulu	66
8.2.	Pozma üsulu	70
8.3.	Kimyəvi preparatlar vasitəsilə təhrif olunmuş sənədlərin tədqiq edilməsi	71
8.4.	Sənədlərin ayrı-ayrı hissələrinin dəyişdirilməsi	73
Fəsil 9.	Sənədlərin hazırlanmasının nisbi vaxtının müəyyən edilməsi	79-84
Fəsil 10.	Sənəd materiallarının tədqiqi	85-89
10.1.	Kağızın tədqiqi	86
10.2.	Yazı materialının tədqiqi	87
10.3.	Yapışqanların tədqiqi	87
10.4.	Örtük cild materiallarının tədqiqi	88
Fəsil 11.	Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının hazırlanması və təyini qaydaları	90-99
11.1.	Maddi sübutların götürülməsi və qablaşdırılması	90
11.2.	Tədqiqat metodikaları üzrə nümunəvi suallar	92
Fəsil 12.	Ekspert rəyinin qiymətləndirilməsi	100-102

GİRİŞ

Ekspert təcrübəsinin təhlili onu göstərir ki, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası barədə kifayət qədər məlumata malik deyillər. Belə ki, ekspertiza təyin olunarkən onun predmeti, həll etdiyi məsələlər dairəsindən kənara çıxmaların olması, eksperimental və sərbəst nümunələrinin lazımı şəkildə götürülməməsi, obyektlərin düzgün təqdim olunmaması halları müşahidə olunur. Həmçinin, məhkəmə-istintaq orqanlarının əməkdaşları bəzi hallarda ekspert rəyinin qiymətləndirilməsində müəyyən problemlərlə rastlaşırlar.

Qanunvericiliyə görə məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları (hakimlər, prokurorlar və müstəntiqlər) ekspert rəyini qiymətləndirmək səlahiyyətinə malikdir. Bu səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün onlar müxtəlif sənədlərin rekvizitləri və digər zəruri elementləri barədə kifayət qədər nəzəri-təcrübi biliklərə malik olmalıdırlar.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq hesab edirik ki, sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının təyini, aparılması və digər məsələlərlə bağlı məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarına elmi-metodik kömək göstərilmək məqsədi ilə müvafiq vəsaitin hazırlanması ehtiyacı yaranmışdır.

Vəsaitdən, həm də sənədlərin texniki ekspertizası sahəsində çalışan ekspertlər, elmi və praktiki işçilər, habelə ali məktəb tələbələri də istifadə edə bilirlər.

Vəsaitin hazırlanmasında ekspert təcrübəsində aparılan tədqiqatların nəticələrindən, internet məlumatlarından, xarici nəşrlərdən istifadə edilmişdir.

Fəsil 1. SƏNƏD VƏ REKVİZİTLƏRİN ANLAYIŞI VƏ TƏSNİFATI

İnsan fəaliyyətinin ən mühüm təzahürlərindən biri insanların müvafiq işarə və simvolların yardımı ilə, bir-birləri ilə ünsiyyət yaratmasıdır, yəni onlar arasındakı rabitədir. İnsanların ünsiyyəti ən kiçik, məsələn, qrup, ailədən başlayaraq millət və dövlət kimi ən qlobal birliklərlə tamamlanmaqla insan cəmiyyətinin mövcudluğunun ən ümdə şərtidir.

Bəşəriyyət inkişaf etdikcə təkcə məkanca deyil, həmçinin zaman boyunca informasiyanın ötürülməsi ehtiyacı artmışdır, yeni informasiyanın saxlanması aktual məsələyə çevrilmişdir. Yazının yaradılması kommunikasiyaya ictimai ehtiyacın artması, insan cəmiyyətlərinin sosial strukturunun mürəkkəbləşməsi, ilkin dövlətlərin yaradılması ilə şərtlənib. Yazının tətbiq ilə, yəni, informasiyanın qrafik işarə sistemləri vasitəsi ilə fiksə olunması sayəsində təkcə informasiyanı ona sahiblənmiş subyektədən ayırmağa deyil, eyni zamanda bu informasiya məkan və zamanda onu yaymaq məqsədi ilə hansısa material üzərində təsbit etmək imkanı da yaratmışdır. Beləliklə, sənədli informasiya, məhz maddi, sənəd daşıyıcı olan informasiya tipi ərəsəyə gəlmişdir.

“Sənəd” sözü latın dilindən tərcümədə “nümünə, şəhadət, sübut” anlamını bildirir. Bu sözün geniş mənasında bu, “tərkibində təsbit olunmuş şəkildə informasiyanın yer aldığı və həmin informasiyanı zaman və məkan üzrə çatdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş maddi obyektidir”.

Sözün dar mənasında “sənəd” hüquqi mənası olan, mənbəyini müəssisə, qurum və təşkilatlardan, habelə ayrı-ayrı vətəndaşlardan götürən, konkret yazı işarələrindən istifadə etməklə lazımi qaydada tərtib edilmiş və rekvizitlərdən təşkil edilən fakt və hadisələri təsbit etmək üçün nəzərdə tutulmuş yazılı aktdır.

Kriminalistik anlamında sənəd - tərkibində hüquqi baxımdan hansısa əhəmiyyət kəsb edən fakt və hallarının lazımi şəkildə təsbit edildiyi maddi daşıyıcıda (kağız, karton) obyektidir.

Beləliklə, sənəddə üç atributun olması məcburidir: forma, məzmun və iradi xarakter.

Forma o anlama gəlir ki, sənəd tələb edilən bütün lazımi rekvizitlərlə təchiz edilməlidir. Məzmun onu göstərir ki, sənəddə hüquqi fakt və ya hadisələr qeyd olunmalıdır, iradi xarakterlə isə sənədlərin icrası ilə əlaqədar fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və vəzifələri yaranır.

“Sənəd” anlayışına daxildir: maddi (sənəd və onun rekvizitləri) və mənə məzmunu.

Sənədlərin maddi tərkibi *sənədlərin texniki ekspertizasının* (bundan sonra STE) əsas obyektini sayılır, mənası isə məhkəmə ekspertizasının digər növlərinin obyektini təşkil edə bilər, məsələn, linqvistik.

Məlumdur ki, rekvizit - sənədin tərtib edilməsinin məcburi elementidir. Kriminalistik nəzər nöqtəsindən rekvizit sənədə hüquqi xarakter verən rəsmi qaydada müəyyənləşdirilən və təsbit edilən tərkib elementidir.

Rekvizitlər dedikdə, sənədin adı, hissələri (sənəd blankı), o cümlədən mühafizə vasitələri, tərtib olunma tarixi, möhür və ştampların əksləri, fotosəkillər, vəzifəli şəxslərin imzaları və sair başa düşülür.

Məlumat: Sənəd blankı - sonradan çap və ya əl yazısı ilə mətnlərin, təsvir və digər informasiyanın daxil ediləcəyi daimi rekvizitləri olan sənəd formasıdır. Həm poliqrafik üsulla, həm də çoxaldıcı texnika ilə hazırlanır. Mühafizə vasitələri - əhəmiyyətli sənədlərin təhrif edilməsinin qarşısını almaq üçün istifadə olunan texnoloji, poliqrafik və fiziki-kimyəvi vasitələrdir.

Rekvizitlər daimi və tamamlanan (dəyişən) növlərə ayrılır.

Daimi rekvizitlərə aşağıdakılar aiddir: cild, blank vərəqləri, kağız, sənədin (yaxud onun blankının) mühafizə vasitələri.

Dəyişən rekvizitlər sənədin tərtib edildiyi və ya verildiyi zaman, sənədin bir şəxsdən digərinə verildikdə daxil edilir.

Buraya sənəd sahibinin soyadı, adı, atasının adı, verilmə tarixi

və etibarlılıq müddəti, rəsmi şəxslərin və sənəd sahibinin imzası və digər işarələr aid edilir.

Sənədlərin təsnifatı üçün çox sayda əsaslar mövcuddur. Bunlardan:

- 1) İnformasiyanın təsbit edilmə üsuluna görə:
 - yazılı, qrafik (rəsmlər, kartlar, sxemlər), fotosənədlər, kinosənədlər, video-sənədlər, elektron sənədlər;
- 2) Məzmununa görə:
 - təşkilati (əmrilər, sərəncamlar);
 - maliyyə-hesablaşma (cədvəllər, etibarnamələr);
 - təchizati-məişət (qaimələr, yol vərəqləri);
 - məlumat xarakterli təsbit edici sənədlər (tələb üzrə vətəndaşlara verilən arayış və çıxarışlar);
 - digər sənədlər (pul əskinazları, lotereya, dəmiryol, təyyarə, tamaşalara biletlər, o cümlədən kassa çekləri);
- 3) Tərtib edilmə yerinə görə: daxili və xarici;
- 4) Etibarlılıq müddətinə görə: müddətli, müddətsiz;
- 5) Mənşəyinə görə: rəsmi və xidməti;
- 6) Təyinatına görə: əsl (orijinal), surət, çıxarış, dublikat;
- 7) Müdafiə olunma dərəcəsinə görə: adi, saxtalaşdırmaya qarşı xüsusi müdafiə vasitələri ilə təchiz edilmiş;
- 8) Maddi-hüquqi xarakterinə (hüquqi qüvvəsinə) görə:
 - həqiqi sənədlər (məzmun və rekvizitlərinin gerçəkliyə uyğun olduğu sənədlər) etibarlı və etibarsız (vaxtı keçmiş) olur; (Sənədin həqiqiliyi – orada təsbit edilmiş, hüquqi əhəmiyyətə malik olan fakt və hadisələr barədə həqiqəti əks etdirən, bütün rekvizitlərin tərtibinin düzgünlüyünə şəhadət verən və sənədin mənşəyinin qanuni mənbəyini göstərən hüquqi xarakteristikadır);
 - saxta sənədlər (məzmun və rekvizitlərini gerçəkliyə uyğun olmadığı sənədlər), intellektual saxtakarlıq və maddi saxtakarlıq kimi qrupları fərqləndirirlər.
- 9) Prosesual xarakterinə (sübutedici əhəmiyyəti) görə:
 - yazılı sübutlar rolunu oynayan sənədlər;

- maddi sübutlar rolunu oynayan sənədlər.

Yazılı sübutlar sənədin mənası və məzmununda hüquqi faktları əks etdirir (məsələn, maliyyə və mühasibat sənədləri).

Maddi sübut olan sənədlərdə cinayətin maddi izləri birbaşa iştirak edir və cinayətin həyata keçirilməsinin aləti (saxta qiymətli kağızlar, şəhadətnamə, pul əskinazları və sair), cinayətin gizlədilməsi vasitəsi (istintaqı səhv yola istiqamətləndirmək üçün yazılmış məktub) rolunu oynaya bilər, habelə kriminal qəsd predmeti ola bilər (yandırılmış və ya cırılmış sənədlər).

İntellektual saxtalaşdırma - sənəd zahiri görünüş baxımından həqiqidən heç nə ilə fərqlənmir, çünki lazım olan bütün rekvizitlərə malikdir, səlahiyyətli vəzifəli şəxs tərəfindən imzalanıb, həqiqi sənədlərin tərtibində istifadə edilən eyni vasitə və materialların köməyi ilə hazırlanıb. Bununla belə, sənədin tərtibində yalan informasiyadan istifadə edilib, yəni, sənədin forması düzgün olsa da, məzmunu düzgün deyildir. İntellektual saxtalaşdırmanın olması məhkəmə ekspertizasının vasitəsilə müəyyənləşdirilə bilməz, belə ki, onun tərkibindəki sənədlər qeyri-qanuni şəkildə hazırlanmasına dair maddi əlamətlərə malik deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənədin "həqiqiliyinin" və "saxtalığının" müəyyənləşdirilməsi məhkəmə ekspertizasının səlahiyyətinə daxil deyildir. Sənədin həqiqiliyinə və saxtalığına dair məsələnin həlli məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətinə daxildir. Bununla əlaqədar olaraq, ekspert rəylərində hüquq sahəsinə aid olan terminlərdən, məsələn "həqiqi" və "saxta" sözündən istifadə edilmir.

Ekspertin səlahiyyətinə təsbitedici faktın texniki tərəflərinin müəyyənləşdirilməsi daxildir (məsələn, "mətnin məzmunu əlavələr edilməklə dəyişdirilmişdir", "möhür əksinin təsviri printerin vasitəsilə hazırlanıb").

Fəsil 2. SƏNƏDLƏRİN TEXNİKİ EKSPERTİZASI ANLAYIŞI, PREDMETİ, OBYEKTİ VƏ HƏLL ETDİYİ MƏSƏLƏLƏR

2.1. Sənədlərin texniki ekspertizası anlayışı və predmeti

Cinayət, mülki və inzibati işlər üzrə sənədlərin hazırlanması üsulununun, onlara dəyişikliklərin edilməsinin və bu dəyişikliklərin daxil edilməsi üsullarının müəyyənləşdirməsi, görünməyən yazıların aşkar edilməsi, sənədlərin hazırlanmasında, yaxud onlara dəyişikliklər edilməsində istifadə edilən qurğular, alət və materialların eyniləşdirilməsi üçün xüsusi biliklərdən istifadənin prosessual forması - *sənədlərin texniki ekspertizası* (STE) adlanır.

STE-nin predmeti dedikdə sənədlərin texniki ekspertizası sahəsində xüsusi biliklər əsasında və qanunda nəzərdə tutulan qaydada sənədlərin hazırlanması ilə bağlı olan, cinayət, mülki və inzibati işlər üçün əhəmiyyət kəsb edən faktiki məlumatlar (faktlar, şərait) başa düşülür.

Sənədlərin texniki ekspertizasının predmetinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Saxta sənədlərdən cinayət törətmə vasitəsi kimi istifadəni şərtləndirən qanunauyğunluq;
- 2) Sənəd və onun rekvizitlərinin hazırlanması və təhrif edilməsinin qanunauyğunluğu;
- 3) Sənədlərin və onların rekvizitlərinin, yazı vasitələri, poliqrafiya avadanlığı, işarə çapedicisi avadanlıqların, plastik kart və yol çeklərinin aşkar edilməsi, fiksasiyası, müsadirə edilməsi, tədqiqi və qiymətləndirilməsinin qanunauyğunluqları.

Sənədlərin texniki ekspertizası - sənədlərin rekvizitlərinin və sənədlərin materiallarının tədqiqi növlərindən ibarətdir. Qeyd olunan növlər barəsində sonrakı fəsillərdə ətraflı məlumat verilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi sənədlərin texniki ekspertizasının predmeti kimi sənəd dedikdə kağız daşıyıcılar nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, XXI əsrdə müasir texnologiyaların rolu artmaqdadır. Biz artıq kağız daşıyıcılarda əldə etdiyimiz statistik

məlumatları elektron vasitələrlə, həm də daha tez bir zamanda əldə edə bilirik. Müasir dünyada elektron sənədlərin çəkisi artmaqdadır. Milli qanunvericilik baxımından elektron sənəd dedikdə informasiya sistemində istifadə üçün elektron formada təqdim edilən və elektron imza ilə təsdiq olunmuş sənəd başa düşülür. Hazırda elektron sənədlər sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının obyektinə daxil deyil, onlar rəqəmsal şəkildə olduğu üçün kompüter-texniki ekspertizasının obyektinə ola bilər.

2.2. Sənədlərin texniki ekspertizasının obyektinə və həll etdiyi məsələlər

Ekspert məsələsinin həlli üçün zəruri məlumatı saxlayan maddi obyektlər – sənədlərin texniki ekspertizasının obyektidir. Həmin obyektlərin keyfiyyəti və xassələri sənədlərin texniki ekspertizası sahəsində olan xüsusi biliklər əsasında müəyyən olunur.

STE-nin obyektləri - sənədlərin rekvizitləri, sənədlərin materialları, sənədləri hazırlamaq üçün istifadə edilən qurğu və alətlər hesab olunur.

Sənədlərin rekvizitlərinə aiddir: əlyazma mətnlər, printer və makina mətnləri, işarə çapədən qurğularda (teleqraf, teleks, kassa aparatları və sair) icra olunmuş mətnlər, çap formalarının əksi (poliqrafik məhsullar, möhür və ştampların əksləri), imzalar, fotoşəkillər.

Bu qrupa eyni zamanda müqayisəli tədqiqat üçün nümunələri, işin materialları və digər prosessual məlumatları aid etmək olar.

Sənədlərin materialları əsas və yardımçı hissəyə ayrılan sənədlərin materialları daxil edilir: əsas hissəyə - təsvir daşıyıcısı (əsasən kağız, karton və polimer material) və rəngləyici (maye və tozvari) material aiddir. Yardımçı hissə üz çəkmə üçün parçalardan və onların əvəzedicilərindən, poliqrafik astarlama, laminasiya örtükləri və yapışqanlardan ibarətdir.

Sənədləri hazırlamaq üçün istifadə edilən qurğu və alətlərə aşağıdakılar aiddir: yazı cihazları, poliqrafik avadanlıq elementləri,

çoxaldıcı texnika vasitələri, möhür və şampalar, komposterlər, sənədlərin cildlənməsi, tikilməsi və sair üçün nəzərdə tutulan texniki vasitələr.

Məlumat: Bəzən sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası sənəd olmayan obyektlər üzrə təyin edilir. Qiymətli metalların əyari və ya müxtəlif əşyalar üzərində oxunmaz olan qeydlərin aşkarlanması buna misal gətirilə bilər. Sənədlərin texniki ekspertizası üçün bu kimi obyektlər tipik sayılmasa da, onun metodları həmin məsələnin həll edilməsi üçün istifadə oluna bilər.

STE-nin həll etdiyi məsələlər iki qrupa bölünür: diaqnostik və eyniləşdirmə.

Ekspertizada diaqnostika prosesinin məzmunu araşdırılan işlə bağlı olan (yaxud bağlı olması güman edilən) naməlum obyektin təbiəti barədə yekun nəticənin tərtibi və əsaslandırılmasını şərtləndirir.

STE çərçivəsində diaqnostik tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- sənəd və onun fraqmentlərinin hazırlanması üsulunun müəyyənəndirilməsi;
- sənədə dəyişikliklərin edilməsi faktının və üsulunun müəyyənəndirilməsi;
- sənədin çeşid və növünün müəyyənəndirilməsi;
- sənədin ilkin məzmununun müəyyənəndirilməsi, görünməyən və zəif görünən mətnlərin, solmuş, ləkələnmiş və qaralanmış qeydlərin, yandırılmış sənədlərdə və basma cizgilərə görə mətnlərin aşkarlanması;
- sənədin tərtib edilmə zamanının və rekvizitlərin icra olunmasının ardıcılığının müəyyənəndirilməsi.

Eyniləşdirmə prosesində cinayət və yaxud hər hansı hadisəsi ilə əlaqədar olan (yaxud əlaqədar olması güman edilən) obyektlərin eyniliyinə dair sualları həll etmək məqsədi ilə onların müqayisəli tədqiqatı həyata keçirilir.

Eyniləşdirmə tədqiqatın vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

- müqayisə eidlən obyektlərin (sənədlərin, onların materiallarının) bu və ya digər növ və çeşidə aidiliyinin müəyyənləşdirilməsi;
- müqayisə edilən obyektlər (məsələn, sənədlərin iki surəti eyni orijinaldan alınıb, yaxud yox) bir və ya müxtəlif mənşə mənbəyinə aid olmasının müəyyənləşdirilməsi;
- konkret predmetlərin əkslərinə görə (ştamplar, möhürlər, çap formaları, yazı cihazları və sair) eyniləşdirilməsi;
- sənədin hissələrinin bir bütövə aid olmasının müəyyənləşdirilməsi.

Ənənəvi olaraq STE aşağıdakı növlərə ayrılır:

- Çap məhsullarının tədqiqi;
- Möhür və şamp əkslərinin tədqiqi;
- Printer mətnlərinin tədqiqi;
- Makina mətnlərinin tədqiqi;
- İşarə çapedicisi yazı qurğuları vasitəsilə icra olunmuş mətnlərin tədqiqi;
- Xüsusi mühafizə vasitələri ilə təchiz edilmiş sənədlərin tədqiqi;
- İmzaların icra olunma üsulunun müəyyən edilməsinə dair tədqiqat;
- Ləkələnmiş, qaralanmış, üstünə yağ, yaxud rəng dağılmış, yapışdırılmış, solmuş və digər oxunmayan mətnlərin məzmununun müəyyənləşdirilməsinə dair tədqiqat;
- Yandırılmış sənədlərin tədqiqi;
- İlk məzmunu dəyişdirilmiş sənədlərin tədqiqi;
- Yapışdırılmış rekvizitlərin tədqiqi;
- Sənədin hissələrinin bir bütövə aidiliyinin tədqiqi;
- Cırılmış sənədlərin tədqiqi.
- Sənəd rekvizitlərinin mütləq və nisbi müddətinin müəyyənləşdirilməsinə dair tədqiqat.

Tədqiqat aparıldıqdan sonra ekspert onun müəyyən etdiyi əlamətləri qiymətləndirir və aşağıdakı nəticələrin birinə gəlir:

- qəti təsdiqedicici və ya qəti inkaredicici nəticələr (uyğun gələn və ya fərqlənən əlamətlər kifayət qədər olduqda); əgər uyğun gələn əlamətlərlə yanaşı fərqlər və yaxud uyğunluqlar olduqda onların əmələ gəlməsinin səbəbi ekspertin rəyində göstərilir;

- ehtimal olunan təsdiqedicici və ya ehtimal olunan inkaredicici nəticələr (səbəbi ekspert rəyində göstərilir);

- sualı həll etmək mümükün olmadı (uyğun gələn və fərqlənən əlamətlərin həcmi eynidir və ekspert bunların təbiətini izah edə bilmədikdə).

QEYD: Xüsusi mühafizə vasitələri ilə təchiz edilmiş sənədlərin tədqiqinə aid ayrıca "Pul nişanları və qiymətli kağızların ekspertizası" metodik vəsaitin 2015-ci ildə nəşr olunduğunu nəzərə alaraq həmin tədqiqat növü barədə bu vəsaitdə məlumat verilməmişdir.

FƏSİL 3. SƏNƏDLƏRİN TEXNİKİ EKSPERTİZASININ METODLARI

3.1. Metodların anlayışı və onlara qoyulan tələblər

Metod dedikdə, sözün geniş mənasında obyektiv gerçəkliyin nizamlı şəkildə dərk edilməsi üsulu başa düşülür. Sənədlərin texniki ekspertizası da tədqiqat predmetinin şərtləndirdiyi faktiki verilənlərin dərkinə yönəlmiş praktiki fəaliyyətin növ müxtəlifliyidir. Beləliklə, *ekspertiza metodu* - ekspert qarşısında qoyulmuş sualın həll edilməsi üçün faktiki materialın əldə edilməsinin məntiqi və yaxud instrumental üsullarının sistemidir

Metod anlayışı ilə *tədqiqat vasitələrini* fərqləndirmək lazımdır. Tədqiqat vasitəsi ekspertizanın aparılması zaman istifadə edilən istənilən elmi-texniki vasitələrdir ki, bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: obyektləri tədqiq etmək və ekspert rəyini hazırlamaq üçün istifadə edilən cihaz və avadanlıq. Beləliklə, ekspert tədqiqatının metodu və vasitələri anlayışı eyni deyildir. İstənilən instrumental metod bu və ya digər avadanlığı tətbiq etməklə gerçəkləşdirilir. Məsələn, mikroskopik metod müxtəlif mikroskoplardan istifadə etməklə gerçəkləşdirilir, lüminesent analiz aparıldıqda videospektral komparatorlar tətbiq edilir və sair.

Elmdə nəzəri və eksperimental problemlərin həlli üçün tətbiq edilən tədqiqat metodlarını ekspertizada istifadə olunan metodlardan fərqləndirmək lazımdır.

Məhkəmə ekspertizası prosessual hərəkət olduğu üçün onun metodlarına konkret tələblər şamil edilir: qanunilik, elmi əsaslandırma, dəqiqlik, effektivlik və təhlükəsizlik.

3.2. STE metodlarının təsnifatı

STE metodları, bir qayda olaraq, aşağıdakı əsaslara uyğun olaraq qruplaşdırılır: istifadə etdiyi elm sahələrinə və tədqiqat obyektlərinə təsir göstərilməsinə.

Metodların götürüldüyü elm sahələrinə görə, onları şərti olaraq

Üç qrupa bölmək olar: *fiziki, fiziki-kimyəvi və kimyəvi*.

Birinci qrup vizual baxışı, mikroskopiyanı, lüminesent analizi, sənədlərin və onların rekvizitlərinin infraqırmızı və ultrabənövşəyi şüalarda tədqiqinə, işıq süzgeçlərinin köməyi ilə araşdırmanı, spektral analizi, nəm köçürmə, adsorbsiya-lüminesent metodu, elektrostatik surət çıxarmanı əhatə edir.

İkinci qrupa aşağıdakı metodlar aid edilir: nazik təbəqəli xromatoqrafiya, diffuz-köçürmə və sair.

Üçüncü qrupa kimyəvi reaksiyalara əsaslanan metodlar aid edilir.

Tədqiqat obyektinə təsirə görə metodlar *qeyri-dağıdıcı* və *dağıdıcı* növlərə bölünürlər.

Tədqiqat obyektlərinin bütövlüyünün saxlanması ona görə lazımdır ki, onlar iş üzrə maddi sübut statusuna malikdirlər, yaxud gələcəkdə bu statusu qazana bilirlər və dəyişməz halında məhkəməyə təqdim edilməlidir. Bundan başqa, maddi sübutların qorunması faktoru eyni zamanda əlavə və təkrar ekspertizaların təyin edilməsi ilə şərtlənir.

Bununla əlaqədar olaraq, “Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 8-ci, 12-ci və 13-cü maddələrində ekspert sənədlərin texniki ekspertizasını apardığı zaman ilk növbədə, tədqiqat obyektlərinin bütövlüyünün təmin etməlidir. Obyektlərin tam, yaxud qismən məhv edilməsi və ya onların keyfiyyətinin dəyişməsi ilə nəticələnən dağıdıcı metodlarını tətbiq etmək zərurəti yarandıqda, ekspert məhkəmə ekspertizasını təyin edən orqandan və ya şəxsdən yazılı razılıq almalıdır.

Qeyri-dağıdıcı metodlara aiddir:

Mikroskopik metodlar – tədqiqat obyektinin cizgiləri 10 dəfədən yüz min dəfə böyüdürlür.

Optik mikroskopiya – Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin sənədlərin texniki ekspertizasının şöbəsində olan “Leica M 205 C”, “Leica M 60” və “Olympus BX 51 M” mikroskopları (10 dəfədən 1000 dəfəyə qədər böyüdürlür) vasitəsilə tədqiqat aparılır (şəkil 1-3).

“Olympus BX 51 M” mikroskopun xüsusi proqram təminatı

vasitəsilə təsvirin yaxşılaşdırılması, ölçülməsi, kitabxananın yaradılması və sair əməliyyatlar aparmaq olar.

Rəqəmsal mikroskop – “Dino-Lite Premier 2” mikroskopu (250 dəfəyə qədər böyütmək imkanına malikdir) vasitəsilə tədqiqat aparılır. Proqram təminatı vasitəsilə təsvirin yaxşılaşdırılması, ölçülməsi, kitabxananın yaradılması və müxtəlif tədqiqatlar aparmaq olur (şəkil 4).

Elektron mikroskopiyası - 2000-dən artıq böyütməyə nail olmağı təmin edir və işıq mikroskopunun həlletmə qabiliyyəti ilə müqayisədə daha yüksək həlletmə gücünə malikdir. Lakin, avadanlığın bahalığı və müstəsna dərəcədə mürəkkəbliyinə görə (həm avadanlığın özü, həm də ona xidmət etmə) nadir halda tətbiq edilir.

Video-spektral komparator vasitəsilə ultrabənövşəyi və infraqırmızı şüalarda tədqiqat - sənədin rekvizitlərini təşkil edən maddənin müxtəlif qabiliyyətlərindən istifadə etməyə, spektrin görünən hissələrində şüalanmanı udmaq və ya əks etdirməyə imkan verir. Bunun nəticəsində görünməyən cizgiləri müəyyən etmək mümkün olur.

Lüminesent (flürosent) analizin aparılması - bəzi maddələrin onlara müəyyən dərəcədə enerji ötürdükdə özlərindən şüalandırma vermə qabiliyyətinə əsaslanır. Lüminisensiyanı öyrənmək üçün sənəd müvafiq çəpərləmə xarakterli işıq süzgəclərindən istifadə etməklə ultrabənövşəyi və ya göy-yaşıl şüalarla şüalandırılır. Bu halda lüminisensiyanın spektral xarakteristikası onu qıcıqlandıran dalğalarla müqayisədə daha uzun dalğalara malik olur. Göstərilən metod rekvizitlərin zəif görünən cizgilərini, sənədə kimyəvi aktiv maddələrlə təsirin əlamətləri, sənəd rekvizitlərinin icrasının ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi, poliqrafik materialın saxtılığından qorumaq üçün istifadə edilən flürosent boyanın aşkarlanmasına imkan yaradır.

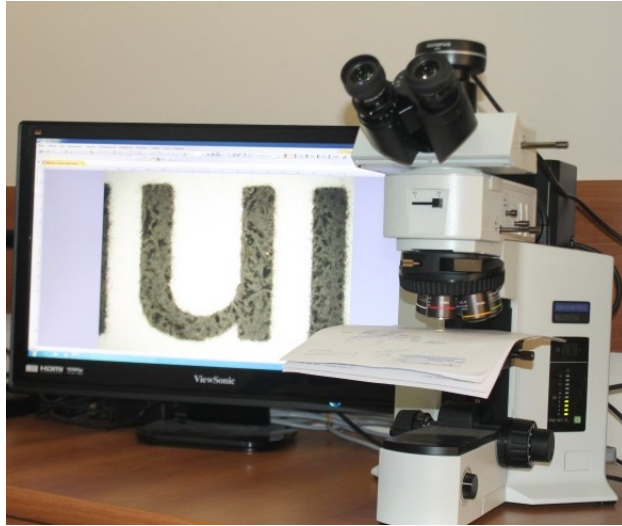
Şekil 1

“Leica M 205 C” mikroskopun görünüşü

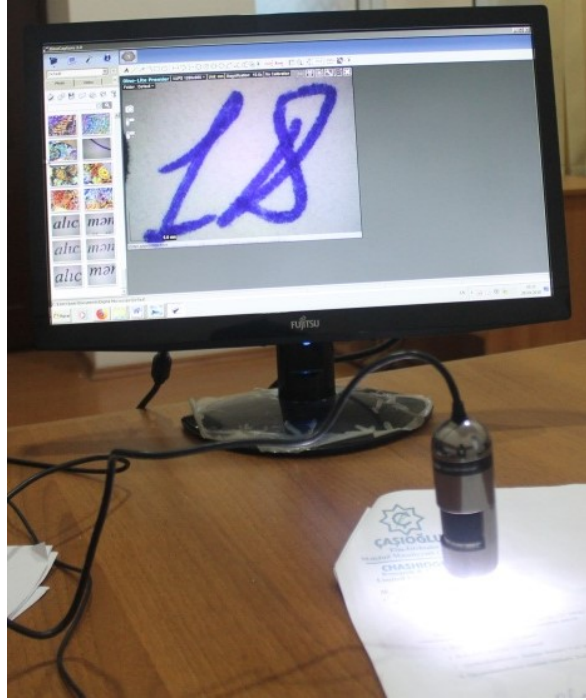
Şekil 2

“Leica M 60” mikroskopunun görünüşü

Şekil 3

“Olympus BX 51 M” mikroskopunun görünüşü

Şəkil 4
“Dino-Lite Premier 2” mikroskopunun
görünüşü

Bu məqsədlər baxımından ekspert praktikasında videospektral komparatorlardan, o cümlədən sənədlərin araşdırılması üçün mobil qurğulardan istifadə edilir: spektral zərrəbinlər, videosiçanlar və sair. Videospektral komparatorların əsas imkanları aşağıdakılardan ibarətdir:

- pozma, kimyəvi üsullarla aşındırmanın və yumanın müəyyən edilməsi;
- relyef yazılarının aşkarlanması;
- zəif görünən təsvirlərin aşkarlanması;
- mühafizə vasitələri ilə təmin edilmiş sənədlərin tədqiqi;
- spektrofotometrik və kolorimetrik tədqiqatın həyata keçirilməsi.
- müqayisəli tədqiqatın aparılması.

Qeyd olunalar və bir çox tədqiqatlar Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin sənədlərin texniki ekspertizasının şöbəsində olan VSC

6000 /HS video-spektral komparator vasitəsilə keçirilir (şəkil 5).

Spektral luminisent böyüdücü – pozma, kimyəvi üsullarla təmizləmənin izləri və yumanın müəyyən edilməsi; relyef yazılarının aşkarlanması; zəif görünən yazıların aşkarlanması; mühafizə vasitələri ilə təmin edilmiş sənədlərin tədqiqi; müqayisəli tədqiqatın aparılması (şəkil 6).

Şəkil 5

“VSC 6000/HS” video-spektral komparatorun görünüşü

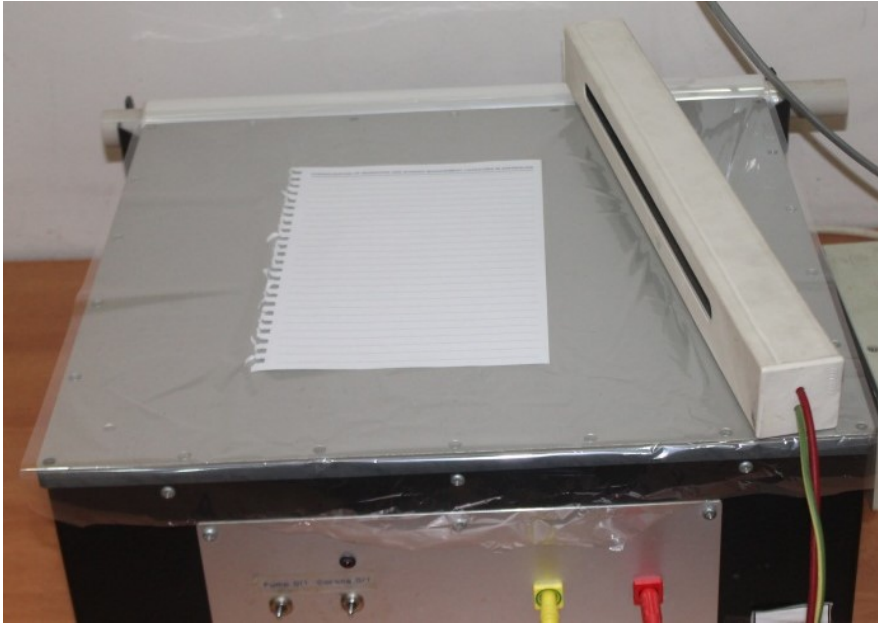
Elektrostatik cihaz - bu metod kağız özüllü sənədlərin səthində dəyişikliklər baş verdikdə yaranan qüsurları vizuallaşdırmaqdır ki, bu da xüsusən basma cizgilərin məzmununu bərpa etməyə imkan yaradır. Bunun ekspert praktikasında gerçəkləşə bilməsi üçün “ESDA” kimi elektrostatik xüsusi cihazlardan istifadə edilir (şəkil 7).

Dağıdıcı metodlar

Adı dağıdıcı olduğundan onları prosessual tələblərə riayət etməklə (ekspertizanı təyin edən şəxslə razılaşdırmaqla) dağıdıcı olmayan metodların imkanları tükəndikdən sonra tətbiq etmək məqsədemüvafiqdir.

Şekil 6
Spektral lüminisent büyütücünün görünüşü

Şekil 7
Elektrostatik cihazın görünüşü

Nəmli köçürmə metodu - müxtəlif rəngləyici maddələrin tərkibinin həll olunma qabiliyyətindən asılı olaraq onların müxtəlif dərəcədə kopyalama qabiliyyətinə əsaslanır.

Bu metod bulaşmış və xətlənmiş mətnlərin məzmununu bərpa etmək, əlavə yazıların aşkarlanması məqsədini güdən materialın differensiasiyası, habelə kəşifən cizgilərin ardıcılığını müəyyənləşdirmək üçün münasibdir.

Adsorbsiya-lüminisensiya metodu - bu, adsorbsiya vəziyyətində olan rəngləyici maddələrin qabiliyyətinə əsaslanmaqla intensiv lüminisensiyanı həyata keçirir. Pərdələnmiş mətnlərin məzmununu bərpa etmək, o cümlədən rekvizitlərin icra olunmasının xronoloji ardıcılığını aşkarlamaq məqsədi ilə istifadə edilir.

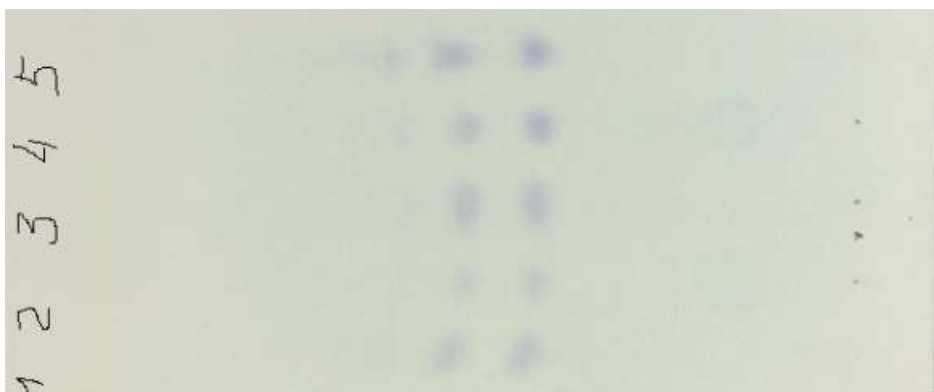
Diffuz köçürmə metodu - rekvizit materiallarının tərkibinə daxil olan üzvi maddələrin fotomateriallarla təmas olduqda fotoemulsiya təbəqəsinə nüfuz edərək qarışmaq və bromlu gümüşün mikrokristalları ilə qarşılıqlı əlaqəyə girərək sensibilizasiya keyfiyyətinin (spektral həssaslıq) dəyişməsinə səbəb olmaq qabiliyyətinə əsaslanır. Bu halda ya sensibilizasiya (fotomaterialın məsələn qırmızı işığa həssaslığının artması), ya da desensibilizasiya (ağ işığa həssaslığın azalması) hadisəsi baş verir. Metod sönmüş və pərdələnmiş mətnlərin aşkarlanmasında, o cümlədən rekvizitlərin icra olunmasının ardıcılığının müəyyənləşdirilməsində uğurla tətbiq edilir.

Xromatoqrafiya metodları kimyəvi birləşmələrin xarakterindən asılı olaraq sorbent təbəqəsində paylanması qanunauyğunluğuna əsaslanır. Sənədlərin texniki ekspertizasında tez-tez nazik təbəqəli xromatoqrafiyadan istifadə edilir. Onlar bir rəngli rəngləyici maddələrin qrup aidiyyəti çərçivəsində konkret markanın müəyyənləşdirilməsinə və ultrabənövşəyi şüalarda xromatoqramları müşahidə etmək sayəsində rəngsiz komponentləri müəyyənləşdirməyə qədər imkan yaradır (şəkil 8-9).

Şəkil 8

Nazik təbəqəli xromatoqrafiya metodu ilə tədqiqatın aparılması üçün müxtəlif qələmlərdən alınmış nümunələrin görünüşü

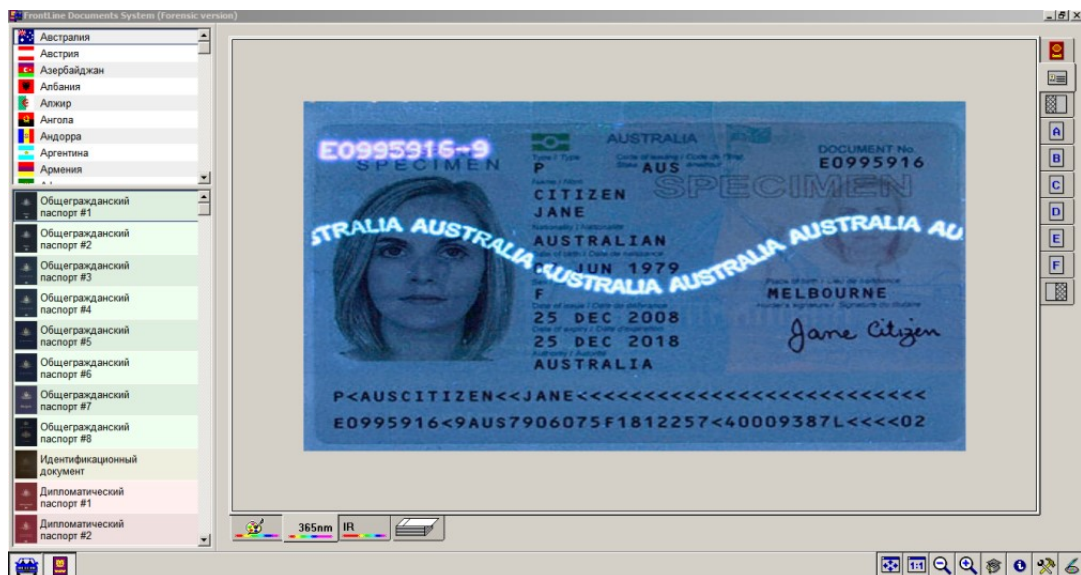

Şəkil 9

Mürəkkəb nümunələrinin nazik təbəqəli xromatoqrafiya metodu ilə alınmış xromatoqramın görünüşü

Kimyəvi metodlar əsasında araşdırılan maddə ilə, məsələn, axınlı printerin mürəkkəbi xüsusi reagent məhlulu arasında reaksiyanın dayandığı metodlardır. Tədqiq olunan maddənin yeni rəng alması onun tərkibində konkret komponentlərin olmasına

dələlət edir. Bu tipli metodlardan kimyəvi üsulla təmizləmə prosesində istifadə edilən yapışqan, rəngləyici maddə, preparatlar kimi materialların tərkibinin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq edilir. Məsələn, cizgilərin kəsişdiyi sahənin turşularla işlənməsi rəngləyici maddənin ilkin rənginin dəyişməsinə gətirib çıxarır, bunun nəticəsində kəsişən yuxarı cizgi və aşağı cizgiləri daha dəqiq şəkildə fərqləndirmək imkanı yaranır.

Şəkil 10

FDS Forensic məlumat-axtarış sisteminin iş vəziyyətində görünüşü

Pasportların, eyniləşdirici vəsiqələrin, avtonəqliyyat vasitələri sənədlərinin tədqiqində *Reqla şirkətinin FDS Forensic məlumat-axtarış sistemi* istifadə olunur.

Bu proqramda 189 ölkənin pasportlarının, eyniləşdirici vəsiqələrinin, şəxsiyyəti müəyyən edən və sərəhədi keçməyə hüquq verən digər sənədlərin, sürücülük vəsiqələrin, nəqliyyat vasitələrinə aid sənədlər barədə ümumi məlumat və şəkillərlə birlikdə poliqrifik, texnoloji və fiziki-kimyəvi mühafizə vasitələri barədə ətraflı məlumat və təsvir verilmişdir (şəkil 10).

Fəsil 4. ÇAP ÜSULLARLA HAZIRLANMIŞ SƏNƏDLƏRİN TƏDQIQI

İstənilən çap nəşri (blank, pul əskinası, etiket) fiziki olaraq üzərinə təsvirin əks olunduğu müvafiq ölçüdə altlıqdır. Altlıq kimi kağız, parça və polimer material istifadə edilir. Altlığın üzərindəki təsvir öz növbəsində müxtəlif ola bilər – monoxrom (bir rəngli) və ya çox rəngli. Onlar hərflər, rəqəmlər, işarələrindən (mətnədən), təsvirlərdən, hündəsi elementlərdən və sair təşkil edilə bilər. Pasportların, eyniləşdirici sənədlərin və buna oxşar sənədlərin blankları poliqrafik istehsalın xüsusi məmulatlarıdır.

Kağız üzərinə təsvirlərin əks olunmasının üsulları iki qrupa ayrılır – *poliqrafik* və *reproqrafik* üsullar. Poliqrafik üsullara aşağıdakılar aiddir: hündür çapı, səthi çap, dərin çap, trafaret çap. Bundan başqa, çapın xüsusi növləri mövcuddur – texniki baxımdan mürəkkəb çap üsulları (orlov çapı, göy qurşağı çapı, metalloqrafik çapı).

Reproqrafik üsullarına elektrofotografiya çapı, axınlı çapı, boyayıcı maddələrin termo köçürməsi və başqaları aid edilir.

4.1. Poliqrafik üsul

Poliqrafiya (yunan dilində *poli* — “çox” və *grapho* — “yazıram” anlamındadır) — çap formasını tətbiq etməklə orijinal sənəddən böyük sayda eyni sürətlərini almaq üçün istifadə edilən texniki üsul və texnoloji metodların məcmusu olan texniki sahədir.

Sənədlərin poliqrafik üsulla çoxaldılması (çapı) - boyayıcı maddənin (çap boyanın) çap formasından çap ediləcək materialın üzərinə köçürülməsi (əks olunması) prosesidir.

Çap forması - monolit və ya hamar, yaxud silindir formasında qarışıq tərkibli plastinadan ibarət olan, səthində çap və aralıq elementlərinin olduğu təsvir daşıyıcısıdır (şəkil 11). Çap elementləri təsviri çap formasında yaradır. Aralıq elementləri isə çap boyasını qəbul etmir və onu çap edilən materiala ötürmür.

Şəkil 11

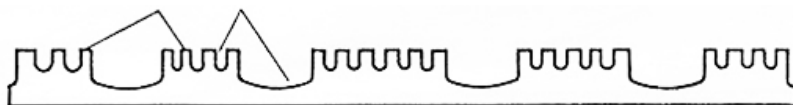
Çap formalarının görünüşü

Əks — boyanın təzyiq altında çap formasından altlığa ötürülməsi nəticəsində onun alınan təsviridir.

Çapın növü - çap formasının quruluşu ilə müəyyənləşir. Kriminalistik baxımdan məna kəsb edən əlamətlərə uyğun olaraq, çap formasında çap və aralıq elementlərinin yerləşməsindən asılı olaraq çapın dörd növünü fərqləndirmək olar: hündür, səthi, dərin və trafaret.

Çap üsulu - çap formasının materialının, onun hazırlanma üsulunun və boyayıcı maddənin çap edilən materiala köçürülməsi üsulunun məcmusu ilə müəyyənləşdirilir.

Hündür çapda mətnin və təsvirin çap olunan altlığa (kağıza) çap elementləri aralıq elementlərdən yuxarıda yerləşən çap formasından köçürülməsi həyata keçirilir (şəkil 12-13).

Şəkil 12

Hündür çap formasının sxematik görünüşü

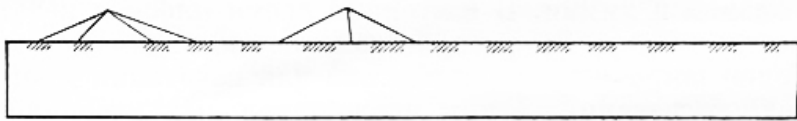

Şəkil 13

Hündür çap əksinin görünüşü

Ofset çapı – bu formada çap elementləri praktiki olaraq bir səth üzərində yerləşir. Çap elementləri boyaya həssas, aralıq elementləri isə nəmişliyə həssasdır (şəkil 14-15).

Bu çap növü pasportların, pul əskinalarının, qiymətli kağızların və sair poliqrafik məhsulların hazırlanmasında tətbiq edilir.

Şəkil 14

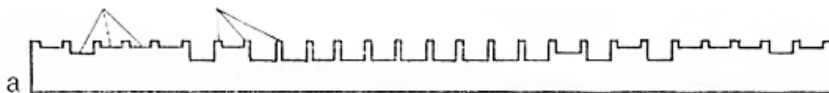
Ofset çap formasının sxematik görünüşü

Şəkil 15

Ofset çap əksinin görünüşü

Dərin çapı çap elementləri aralıq elementləri ilə müqayisədə daha dərinə yerləşir (şəkil 16-17).

Şəkil 16

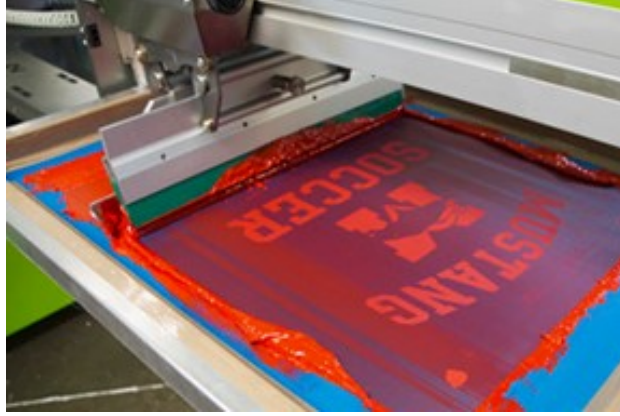
Dərin çap formasının sxematik görünüşü

Trafaret çapı - bu çap növü boyanın çap edən forma elementlərindən basılmasına əsaslanır. Trafaret çapı əsas etibarilə toxuculuq sənayesində parçalar üzərində çap, etiketlərin çap edilməsi, şəkillərin; plakatların, afişaların, reklam və prospektlərin reproduksiyasının çap edilməsi, cildləmə qapaqlarının tərtibatı və təsvirlərinin butulka, lazer diskləri, yol nişanları, divar kağızlarının və sair üzərinə vurmaq məqsədi ilə tətbiq edilir (şəkil 18).

Şəkil 17

Dərin çap əksinin görünüşü

Şəkil 18

Trafaret çap formasının görünüşü

Trafaret çapın müasir rəqəmsal növlərindən biri *rizoqrafiya*dır.

Rizoqrafiya - sənədin orijinalı skaner vasitəsilə rəqəmsal təsvirə çevirildikdən xüsusi plyonkada qızdırıcı vasitəsilə mətnin hərfləri və ya şəkilin elementləri trafaret şəkildə yaradılır. Trafaretin deşiklərindən boya təzyiq altında kağızın üzərinə basılaraq təsvir yaranır (şəkil 19).

Şəkil 19

Trafaret çap əksinin görünüşü

Çapların xüsusi növləri *göy qurşağı* və *orlov* çaplarıdır.

Göy qurşağı çapı - təsvirdə bir rəngin digər rəngə axarlı

4.2. Reproqrafik üsul

Reproqrafiya - çap formasını istifadə etmədən orijinalın təbii və ya verilmiş (aparata texniki imkanından asılı olaraq) ölçüdə surətinin alınması üsuludur.

Hazırda elektrofotoqrafiya, axınlı çap, boyayıcı maddənin termo köçürməsi, termosublimasiya və digər bu kimi reproqrafik çoxaltma üsulları geniş istifadə olunur.

Elektrofotoqrafiya - işığın təsiri altında yarımkəçiricinin səthində təsvirin yaradılması xassəsinə əsaslanır. Elektrofotoqrafiya çapı lazer printerində və surətçıxaran - çoxaldıcı qurğularda və yaxud hər iki funksiyanı yerinə yetirən çoxfunksiyalı çap qurğusunda istifadə olunur (şəkil 22).

Şəkil 22

Elektrofotoqrafik çap üsulu ilə icra olunmuş mətnin görünüşü

Lazer printeri və elektrofotoqrafik surət çıxaran - çoxaldıcı qurğu vasitəsilə alınan təsvirlərdəki əlamətlər bir-birindən fərqlənir.

Axınlı çapının mahiyyəti təsvirin altlıq (kağız) üzərinə boyayıcı maddənin (mürəkkəbin) axınıyla vurulmasından ibarətdir (şəkil 23). Bu çap elektrofotoqrafiya çapı kimi müxtəlif qurğularda istifadə olunur.

Boyayıcı maddənin termo keçirilməsi çapı - təsvirlərin alınması prosesi boyayıcı maddənin temperaturun təsiri altında daşıyıcıdan (boyayıcı lent) çap edilən altlığın (kağızın) üzərinə keçirilməsindən ibarətdir (şəkil 24). Çap üsulu termoprinterlərdə istifadə olunur.

Şəkil 23

Axınlı çap üsulu ilə icra olunmuş mətnin görünüşü

Şəkil 24

Termoprinterin çap nüsxəsilə birlikdə görünüşü

Sublimasiya çapı - boyanın 400 dərəcə temperaturda buxar halında təsvir altlığın (kağızın) səthinə hopması nəticəsində baş verir. Bu çap üçün sublimasiya boyası və xüsusi kağız istifadə olunur (şəkil 25).

Şəkil 25

Sublimasiya printerin çap nüsxəsilə birlikdə görünüşü

4.3. Yazı makinası vasitəsilə çap olunmuş mətnlər

Yazı makinaları - hərfdən və rəqəmdən ibarət mətnlərin bir və ya sürətçixarma kağız vasitəsilə bir neçə nüsxədə çap olunması üçün istifadə olunan çap aparatlarıdır (şəkil 26).

Şəkil 26

Yazı makinası vasitəsilə icra olunmuş mətnin görünüşü

Makina mətnlərinin tədqiqində mətnin yazı makinasında və ya başqa çap qurğusunda, hansı növ makinada icra olunmasını müəyyən etmək üçün yazı makinasını xarakterizə edən sətir üzrə addım (toxmaqçığa (klavişə) basdıqda barabanın yerinin dəyişdiyi məsafə), sətirarası məsafə (sətrlərdə xətlər arasındakı məsafə), sətirin uzunluğu, şriftin markası (hərfin ölçüləri və quruluşu, həmçinin işarələrin oxlarının istiqaməti ilə müəyyən edilir) və komplekti öyrənilir.

Makina mətnlərinin eyni və ya müxtəlif makinada çap olunmasını aydınlaşdırmaq üçün eyniləşdirmə tədqiqatı aparılır. Bu tədqiqata ehtimal olunan yazı makinaların eksperimental və sərbəst çap nümunələri təqdim olunur. Tədqiq olunan makina mətni nümunələrlə müqayisə olunduqda yazı makinasının istehsal və istismar nəticəsində yaranan mexanizminin və şriftlərin defektləri öyrənilir. Sabit oxşar və ya fərqli əlamətlərin müəyyən edilməsindən asılı olaraq nəticəyə gəlinir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər yazı makinaları istifadə olunmadığı üçün makina mətnlərinin tədqiqinə dair ekspertiza təyin olunmur. Ona görə də, bu vəsaitdə makina mətnlərinin tədqiqi barədə qısa məlumat verilmişdir.

4.4. Çap məhsulunun saxtalaşdırılması üsulları

Saxtalaşdırılmanın aşağıdakı üsulları məlumdur: rəsm etmə, reproqrafik və poliqrafik.

Hal-hazırda rəsm etmə az rast gəlinəndi üsuldur.

Asanlıqına və ucuz olduğuna görə ən çox reproqrafik üsullardan istifadə olunur.

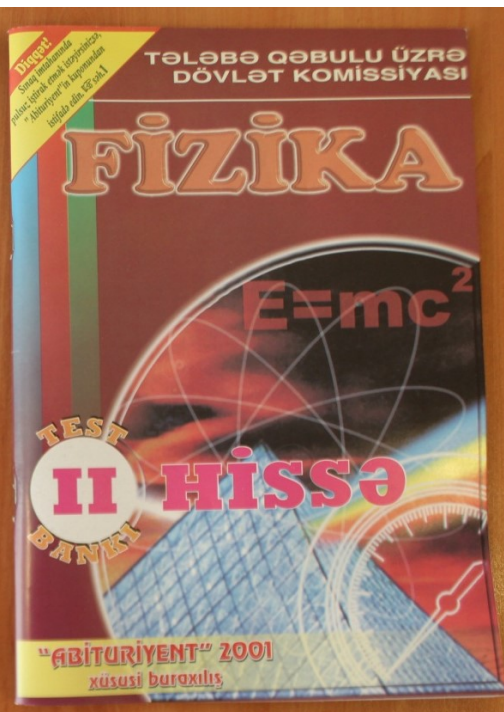
Poliqrafik üsulla hazırlanmış saxta sənədlərin müəyyən edilməsi ən çox çətinlik törədir. Belə ki, bu məqsədlərlə rəsmi hazırlanan poliqrafik məhsulların çap olunduğu eyni üsulu və növü istifadə olunur. Bu hal ən çox ofset çap üsulunda rəst gəlinir. Lakin, bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, həqiqi və saxta sənədlərin eyni üsulla hazırlandığı zaman praktiki olaraq təsvirin rəng qamması,

dolğunluq, kiçik detalların, üstəlik də çap formalarının fərdi xüsusiyyətlərinə görə onların ideal oxşarlığına nail olmaq mümkün deyildir. Bu şərtlər poliqrafik məhsulların texniki tədqiqatının əsasında dayanır.

Şəkil 27

Həqiqi olmayan (pirat) məhsulun görünüşü

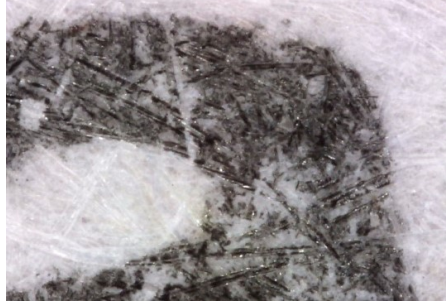
Şəkil 28

Həqiqi məhsulun görünüşü

Şəkil 29

Həqiqi olmayan (pirat) məhsulun çap cizgilərinin görünüşü

Şəkil 30

Həqiqi olmayan (pirat) məhsulun çap cizgilərinin böyüdülmüş görünüşü

Şəkil 31

Həqiqi məhsulun çap cizgilərinin görünüşü

Şəkil 32

Həqiqi məhsulun çap cizgilərinin böyüdülmüş görünüşü

ƏDƏBİYYAT

1. Павленко С.Д. Криминалистическое исследование типографских шрифтов ручного набора и их отпечатков. Киев, 1975.
2. Судебно-техническая экспертиза документов: учеб.-методич. пособие. Вып. 4. М.: ВНИИСЭ, 1973.
3. Судебно-техническая экспертиза документов. Особенная часть. Выпуск 3, ВНИИСЭ, Москва, 1993.
4. Ефименко А.В. Судебно-техническая экспертиза документов, изготовленных с использованием электрофотографических печатающих устройств: монография. Саратов: СЮИ МВД России, 2010.
5. Cavadov F., Məlikov Ə., Pənahov N. "Sənədlərin saxtalaşdırılması üsullarının müəyyən edilməsi: hakimlər və notariuslar üçün metodik vəsait". Bakı: Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi, 2011.
6. Məlikov Ə., Pənahov N. "Pul nişanları və qiymətli kağızların ekspertizası: məhkəmələr və hüquq mühafizə orqanları üçün metodik vəsait". Bakı: Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi, 2016.

Fəsil 5.TƏSDİQLƏYİCİ ÇAP FORMASI ƏKSLƏRİNİN (MÖHÜR VƏ ŞTAMPLARIN) TƏDQIQI

5.1. Təsdiqləyici çap formalarının (möhür və ştampların) hazırlanmasında tətbiq edilən texnologiya

Möhür (şstamp) sənədlərin tərtibatında tətbiq edilən xüsusi təsdiqləyici forma sayılır.

Möhürlərin (ştampların) əksləri əksər sənədlərin məcburi rekvizitlərindən biridir və burada verilən faktların təsdiq edilməsi məqsədini daşıyır.

Möhürün təyinatından asılı olaraq gerbli və sadə möhürlər mövcuddur. Onlar ən müxtəlif materiallardan istifadə edilməklə müxtəlif texnologiyalar əsasında hazırlana bilirlər. Gerbli möhürlər yalnız dairəvi, sadə möhürlər isə - dairəvi, romb, üçbucaq formasında ola bilirlər. Ştamplar ən müxtəlif formalarda olur (düzbucaq, altıbucaq və sair). Təsdiqedici möhür formalarına faksmil çap formaları (faksimile) aid edilir.

1992-ci ilə qədər təsdiqləyici çap formalarının hazırlanması fəaliyyətinə daxili işlər orqanlarının nəzarət etdiyi ixtisaslaşmış ştempel-oymaçı emalatxanalarında həyata keçirilirdi. SSRİ DİN-nin 13 fevral 1978-ci il tarixli, 34 sayılı əmrilə təsdiqlənmiş, möhür və ştampların istehsalını tənzimləyən xüsusi təlimata uyğun olaraq onların qeydiyyatı və saxlanması qaydası müəyyənləşdirilmişdir. Təsdiqləyici çap formalarının və burada müvafiq mətnlərin yerləşdirilməsinə dair xüsusi tələblər vardır.

Hazırda sadə möhürlərin (ştampların) hazırlanmasında heç bir tələb mövcüd deyildir.

Gerbli möhürlərin hazırlanması, istifadə olunması "Azərbaycan Respublikası Dövlət gerbinin təsviri olan möhürlərin və sənəd blanklarının hazırlanması, istifadə olunması, saxlanması və məhv edilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 nömrəli 3 fevral 2017-ci il tarixli Qərarı ilə tənzimlənir.

Hal-hazırda möhürlərin (şampların) hazırlanmasında ümumi şəkildə qəbul edilmiş qaydalar mövcuddur, yəni çap formalarında eyni adlı işarələr eyni ölçü və konfigurasiyaya malik olur, sözlər və işarələr arasındakı interval eyni olur, mətn mərkəzlə simmetrik yerləşir.

Hazırda möhür və şamplarının hazırlanması üçün bir sıra üsullar istifadə edilir. Onların hər biri əkslərdə bir sıra spesifik əlamətlərə malik olur.

Təsdiqedic çap formalarının istehsalında nisbətən “köhnə” (ənənəvi) texnologiya üç əsas mərhələdən ibarətdir: metal formalarının yığılması, matrisanın alınması və birbaşa klişe hazırlanması (yəni, möhür, yaxud şamp).

Bu günki gün möhür və şamplarının istehsalında fotopolimer üsulu, lazer oyması və digər bir sıra müasir texnologiyalardan daha geniş şəkildə istifadə edilir. Onların səciyyəvi cəhəti odur ki, məmulatların istehsalı prosesində sifarişçinin eskizlərinə uyğun olaraq (gerbli möhürləri istisna etməklə) kompüterin köməyi ilə orijinal-maketlərdən istifadə edilir. Bu halda, şriftin ölçü və qarnituru ixtiyari ola bilər, yəni standart şriftlərə uyğun gəlməyə bilər.

Möhür və şampların klişələrinin hazırlanmasının *fotopolimer* üsulunun əsasında ultrabənövşəyi şüaların təsiri altında monomerlərin polimerləşməsi dayanır. Fotopolimerləşdirilmiş kompozisiyalar maye halında və bərk ola bilər.

Rezin üzərində lazer oyma texnologiyasında möhür və şampların klişələri xüsusi rezində lazer şüası vasitəsilə oymaqla yaranır.

Frezerləmə əsasında hazırlanmış matrisalarla rezinin vulkanizasiyası yolu ilə çap formalarının hazırlanması texnologiyasına iki əsas mərhələ daxildir. Əvvəlcə, xüsusi frezer dəzgahlarının köməyi ilə metal və ya plastmas materialdan möhür elementlərinin birbaşa yapışdırıldığı matrisalar hazırlanır. Daha sonra mənqənənin köməyi ilə yüksək temperaturda vulkanizasiya olunmuş kauçuk lövhəciyi matrisaya sıxırlar, nəticədə elastik rezin klişe alınır.

“*SPRING*” adlı yapon texnologiyasından istifadə edərkən

kompüter vasitəsilə alınmış təsvir birbaşa xüsusi plyonkada yandırılır, bu isə xüsusi boya ilə ştempel balıncına daxil edilir. Bütün bunlar avtomat ləvazimata bərkidilir. Ştempel boyasını bir dəfə doldurduqda iki-üç min əksə kifayət edir.

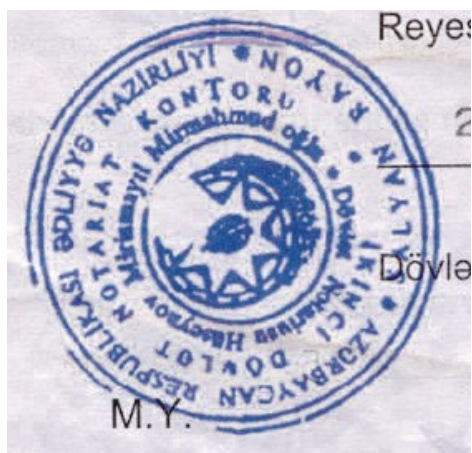
Göstərilən texnologiyalardan başqa hazırda digər (məsələn, Flash-texnologiya, boya yeridilmiş möhür formaları və sair) texnoloji üsullardan da istifadə edilir. Bu texnologiya ilə hazırlanmış çap formalarının kağızdakı əkslərinin xüsusiyyətləri tam şəkildə öyrənilməmişdir.

5.2. Möhür və ştemp əkslərinin təsvirlərinin saxtalaşdırılması üsulları

Ekspert təcrübəsində möhür (ştemp) əkslərinin təsvirlərinin saxtalaşdırılan sənədin üzərinə köçürülməsinin müxtəlif üsulları məlumdur. Əksin təsvirinin saxtalaşdırılmasının aşağıdakı üsullarından daha çox istifadə edilir:

1. Əksin təsvirlərinin birbaşa sənəd üzərində çəkilməsi.

Əksin birbaşa sənədin üzərində çəkilməsi üsulu daha çox fotoşəkillər dəyişdirdikdə aparılır (şəkil 33).

Şəkil 33

Əllə şəkilməmiş möhür əksinin təsviri

2. Əksin bir sənəddən digərinə köçürülməsi.

Əksin bir sənəddən digərinə köçürülməsi iki üsulla həyata keçirilə bilər:

- orijinal möhür (şəmp) əksin olduğu sənəddən birbaşa kontakt yolu ilə digər sənədə köçürülməsi;
- aralıq möhür forması vasitəsilə köçürülməsi.

Birinci üsulda saxtalaşdırılan sənədə möhür (şəmp) əksinin köçürüldüyü küncü nəmləndirilir. Sonra üzərində orijinal möhürün (şəmpin) əksi olan sənədi bu yerə sıxırlar. Bunun nəticəsində elementlərin güzgüdəki əksi olan möhür (şəmp) əksi əldə edilir.

İkinci üsulda əksin aralıq möhür (şəmp) formasının köməyi ilə köçürməsi aparılır. Bu halda, orijinal əks əvvəlcə nəmli vərəqin üzərinə koçürülür, məsələn, foto kağızın və ya polivinilxlorid pilyonkasının üzərinə, burdan isə saxtalaşdırılan sənədin nəmli sahəsinə köçürülür.

3. Əks təsvirlərinin reproqrafik qurğular vasitəsilə alınması.

Çap formalarının təsvirlərinin çap olunması çoxaldıcı qurğulardan və printerlərdən istifadə etməklə də aparılır (şəkil 34-39).

Şəkil 34

Orijinal möhür əksinin görünüşü

Şəkil 35

Orijinal möhür əksinin böyüdülmüş fraqmentinin görünüşü

Şəkil 36

Orijinal möhür əksindən elektrofotoqrafik üsulla (lazer printerdə) alınmış təsvirinin görünüşü

Şəkil 37

Orijinal möhür əksindən elektrofotoqrafik üsulla alınmış təsvirinin böyüdülmüş fraqmentinin görünüşü

Şəkil 38

Orijinal möhür əksindən elektrofotoqrafik üsulla (çoxaldıcı qurğuda) alınmış təsvirinin görünüşü

Şəkil 39

Orijinal möhür əksindən elektrofotoqrafik üsulla (çoxaldıcı qurğuda) alınmış təsvirinin böyüdülmüş fraqmentinin görünüşü

4. Əkslərin əldə düzəldilmiş relyef klişelərin köməyi ilə köçürülməsi

Bəzən sənədlərin saxtalaşdırıldığı zaman, möhürlərin (ştampların) köçürülməsi üçün möhür elementlərini ehtiva edən əldə düzəltmə relyef klişelərdən istifadə edirlər. Əllə yığılmış mətn elementlərindən kəsmə (oyma), foto kimyəvi üsulla, o cümlədən mətbəədə hazırlanmış klişenin tətbiqi halları da mövcüddür. Kustar şəraitdə kəsmə və ya oyma yolu ilə klişelərin hazırlandığı halda rezin, linoleum, metal, plastmas, səthi hamar olan ağac qırığından istifadə edilir ki, bunların da üzərinə oyma alətlərinin və ya digər ucu kəskin alətlərin köməyi ilə möhür elementlərini güzgü əksətdirmə üsullu ilə köçürülür.

Şəkil 40

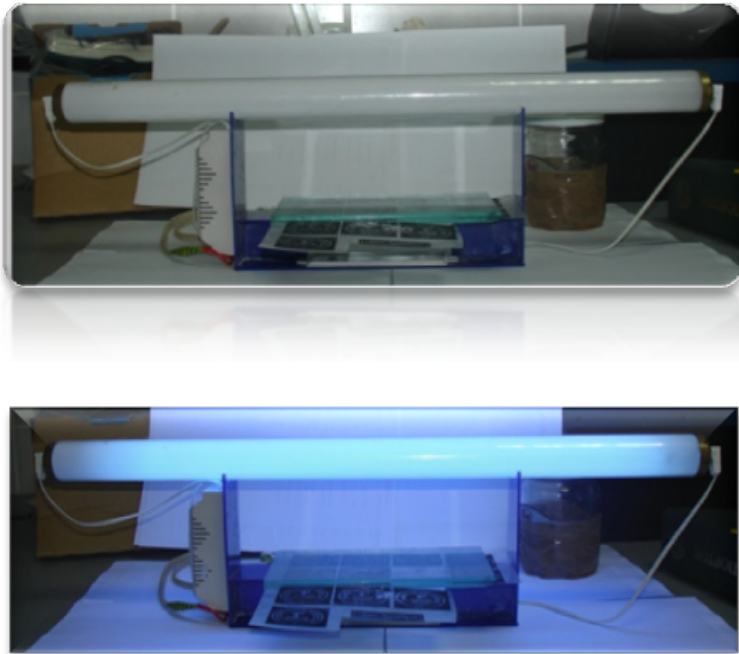
Kustar üsulla hazırlanmış klişedən vurulmuş əksin görünüşü

5. Polimer üsulla hazırlanmış möhür (ştampan) alınmış əkslər.

Hazırda sənədlərin saxtalaşdırılmasında təkcə kustar üsulla deyil, eyni zamanda müasir texnologiyaları tətbiq etməklə (foto polimerizasiya, lazer oyma, kauçukun matrisalarda vulkanizasiyası) hazırlanan relyefli möhürlərdən (ştamplardan) də istifadə edilir.

Kompüter texnikasının yüksək keyfiyyətli klişelərin istehsalının təşkilini asanlaşdırır, möhürləri (ştampları) çox qısa müddətdə və istənilən sayda hazırlamaq mümkün olmuşdur (şəkil 41). Bu halda orijinal maket kimi orijinal sənədlərdəki möhürlərin (ştampların) əkslərindən və ya orijinal klişelərin hazırlanmasında istifadə edilən orijinal maketlərdən istifadə olunur (şəkil 42).

Saxta və ya orijinal klişelərin hazırlanmasında eyni texnologiyaların tətbiq edildiyini nəzərə alaraq, orijinal klişe əkslərinin tədqiq edildiyi prosesdə ekspert əldə düzəltmə və ya saxtalaşdırmanın əlamətlərini müəyyən etməyə də bilər və eyni zamanda mətbəə üsuluna uyğun gələn xarakterik əlamətləri aşkarlaya da bilər. Qeyd olunana misal kimi, şəkil eyni mətni olan, lakin fərqli möhür əksləri göstərilib (şəkil 43-44).

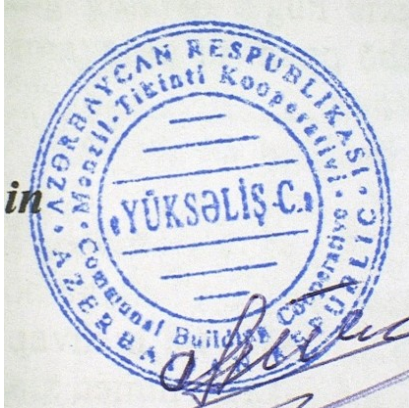
Şəkil 41

Fotopolimer möhürün (ştamplın) hazırlanması üçün istifadə olunan alətin görünüşü

Şəkil 42

Fotopolimer möhürün görünüşü

Şəkil 43

Fotopolimer üsulla hazırlanmış
möhür əksinin görünüşü

Şəkil 44

Orijinal möhürdən alınmış
əksin görünüşü

5.3. Möhür (stamp) kslrinin vurulma vaxtının mynldirilmsi

Bəzi hallarda möhürün (stampın) istifadəsi nəticəsində yaranan defektlərə görə onun əksinin vurulmasının nisbi vaxtını müəyən etmək olur. Məsələn, möhürün (stampın) apdici elementlərin çirklənməsi, yaxud zədələnməsi nəticəsində ksdə həmin elementlərinin olmaması və ya natamam olması, əlavə elementlərin (nazik xovlar v kənar hissəciklər) yaranması müşahidə olunur.

Həmin möhür (stamp) ksinin sərbəst nümunələrlə müqayisədə bu defektlərin nə zaman, hansı tarixdə meydana gəlməsi mynldiril bilər.

Bu məsələni həll etmək n göstərilən dvr, o cümlədən tdqi edilən əksin vurulduğu tarixdən sonrakı iki-üç ilə aid əks nümunələrinin təqdim olunması vacibdir.

Aşağıdaki şəkildə eyni möhürdən müxtəlif vaxtlarda vurulmuş kslrin görünüşü verilib. Soldaki şəkildə daha əvvəl vurulmuş möhür əksinin grndr (kil 45).

Şəkil 45
Möhür kslrinin görünüşü

ӘДӘБИҮҮАТ

1. Сафроненко Т. И., Сосенушкина М. Н., Белоусов Г.Г. Криминалистическое исследование удостоверительных печатных форм (печатей и штампов), изготовленных по новым технологиям. М., 1999.
2. Ефременко Н.В. Криминалистическое исследование оттисков печатей и штампов. Учебное пособие. Минск, 2005, 93 с.
3. Jan Seaman Kelly. Forensic examination of rubber stamps. A practical guide. Illinois, USA. 2002, p..215.

Fəsil 6. İMZALARIN İCRA OLUNMA ÜSULUNUN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

İmza müvafiq şəxs üçün təsdiqedic i işarə sayılır və sənədə hüquqi qüvvə vermək, konkret faktları və sair təsdiq etmək məqsədi ilə onun tərəfindən icra edilir. Buna müvafiq olaraq, imza yalnız o zaman təsdiqedic i işarə funksiyasını yerinə yetirə bilər ki, şəxsiyyəti bildirilən şəxs tərəfindən icra olsun.

Bəzi hallarda hüquq pozuntusu imzanın həqiqi imzaya maksimum oxşadılması ilə törədilir.

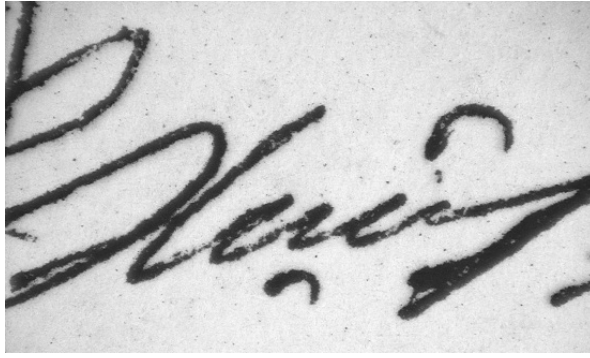
Ekspert təcrübəsində imzaların saxtalaşdırılması üsulunun iki qrupu məlumdur. Onlardan birinə “yaddaşa” və “gözə” arxalanmaqla təqlid yolu ilə orijinal imzaların köçürülməsini nəzərdə tutur. Bu qrupa məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasının obyektleri daxildir. İmzaların saxtalaşdırılması üsullarının ikinci qrupuna sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının obyektleri sayılan texniki üsullarla icra olunmuş imzalar daxildir.

6.1. İmzaların texniki saxtalaşdırılması üsulları

İmzaların texniki saxtalaşdırılması dedikdə orijinala oxşarlığa nail olmağa imkan yaradan müxtəlif üsul və texniki fəndlərdən istifadə etməklə başqa bir şəxsin adından imzanın əks olunması nəzərdə tutulur. İmzaların texniki saxtalaşdırılmasının mahiyyəti bir qayda olaraq orijinaldakı imzanın köçürülməsindən ibarətdir.

İmzaların texniki saxtalaşdırılmasının aşağıdakı üsulları ilə rast gəlinir:

Cizgiləri karandaşla cızmaqla sonradan pasta və mürəkkəblə çəkmə - əvvəlcə sənədin üzərinə yumşaq karandaş vasitəsilə imzanın konturu cızılır, sonra isə kontur qələmlə haşiyələnir (şəkil 46).

Şəkil 46

İmzanın karandaşla cızmaqla sonradan mürəkkəblə çəkmə nəticəsində yaranan cizgilərin görünüşü

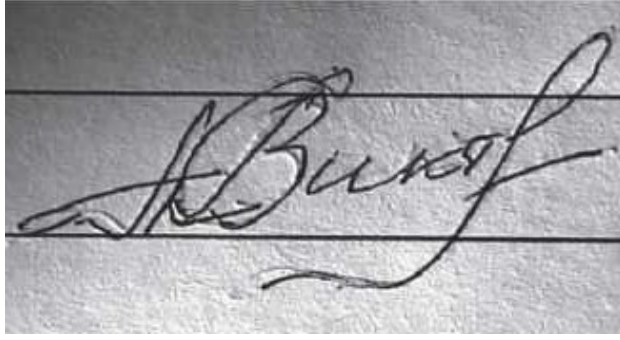
Surətçixarma kağızı ilə sonradan haşiyələməklə koçürülmə - orijinal imzanın konturunu surətçixarma kağızının köməyi ilə koçürülür, alınmış cizgilər diyircəkli qələmlə və ya başqa bir rəngləyici maddə ilə çəkilir (şəkil 47).

Şəkil 47

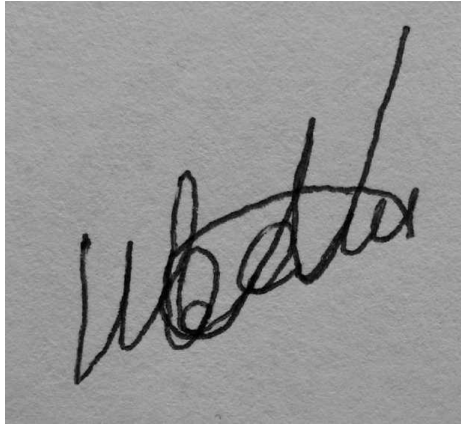
Surətçixarma kağızı ilə sonradan haşiyələməklə koçürülməsi nəticəsində yaranan cizgilərin görünüşü

Orijinal imzanın relyefli cizgiləri olan haşiyə çəkməklə basılması - iti ucu olan predmetlə (karandaş, diyircəkli qələmin içliyi) yüngül altlıq üzərində (məsələn bir neçə qat kağızla) həyata keçirilir. İmzanın alınmış relyefli konturu yazı materiallarından biri ilə cızılır (şəkil 48).

Şəkil 48

Orijinal imzanın relyefli cizgiləri olan haşiyə çəkməklə basılması nəticəsində yaranan cizgilərin görünüşü

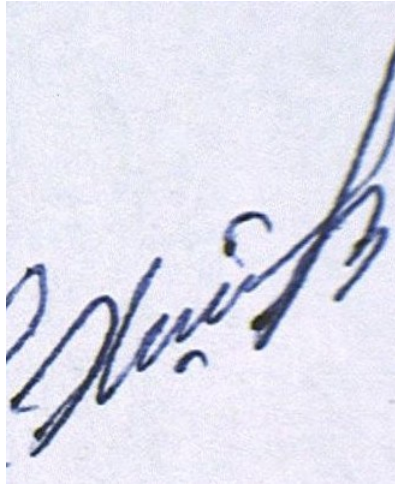

Şəkil 49

“İşığa tutmaqla” köçürmə nəticəsində yaranan cizgilərin görünüşü

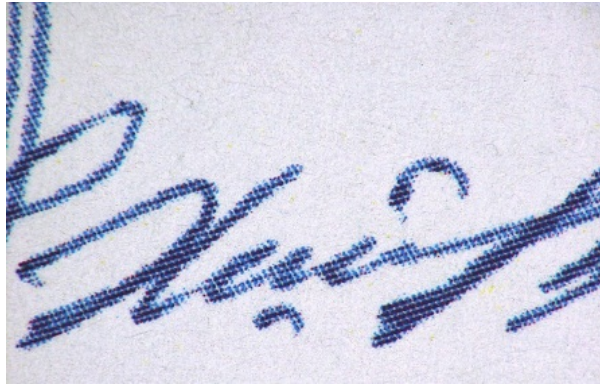
“İşığa tutmaqla” köçürmə - saxtalaşdırılan sənəd orijinal imzası olan sənədin üzərinə qoyulur və işıq mənbəyinin qarşısında yerləşdirilir. Orijinalın işıqda görünən cizgiləri haşiyələnir (şəkil 49).

İmza təsvirinin elektrofotografik və axınlı üsulla köçürülməsi hazırda imzanın texniki cəhətdən saxtalaşdırılmasının ən çox yayılmış üsuludur. Bu üsulla sənədlərin istənilən rekvizitlərini, o cümlədən imzanı yüksək oxşatma səviyyəsi ilə yaratmağa imkan verir (şəkil 50-51).

Şəkil 50

Orijinal imzanın görünüşü

Şəkil 51

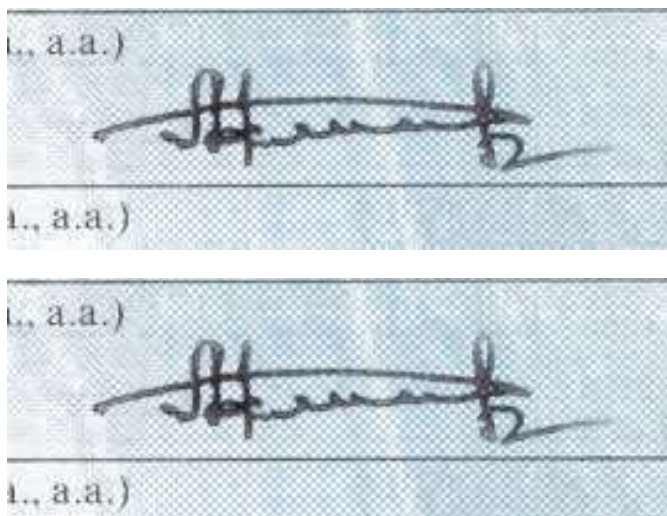
Elektrofotografik üsulla köçürülmüş imzanın təsvirinin görünüşü

Əvvəlcə sənədin üzərindəki orijinal imzanın təsviri qrafik təsvirlərin rəqəmsal (məsələn, skaner) vasitələrinin köməyi ilə kompüterin yaddaşına daxil edilir. Sonra imzanın rəqəmsal təsviri müvafiq kompüter proqramlarının köməyi ilə işlənir və istənilən printerdə çap edilir.

Faksimil klişe vasitəsilə vurulmuş imzanın əksi

Ekspert təcrübəsində imzaların saxtalaşdırılmasında rezin,

plastmas və metal faksimilelərdən istifadə hallarına rastlanmışdır. Faksmil sənədin üzərinə əks olunması üçün orijinal imzanın güzgüdəki əksinin çap formasıdır (şəkil 52).

Şəkil 52
Faksimil imzanının görünüşü

ƏDƏBİYYAT

1. Судебно-техническая экспертиза документов. М., 1972. Вып.1.

2. Ataşova R., Tağı-zadə B. Sənədlərin saxtalaşdırılması əlamətlərinin təsnifatı məsələləri. Məhkəmə ekspertizası və kriminalistikanın aktual məsələləri. Məhkəmə ekspertizası və kriminalistikanın aktual məsələləri elmi əsərlər məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə ekspertizası mərkəzi, Bakı № 36, 1999, s.109-123.

Fəsil 7. SƏNƏDLƏRİN MƏZMUNUNUN BƏRPASI

Yazıların məzmununun müəyyənləşdirilməsi üçün xüsusi texniki-kriminalistik metodlar və ya üsullar tətbiq olunan sənədlər sənədlərin texniki ekspertizasının obyektləri sayılır.

Həmin obyektlərə aşağıdakılar daxildir:

- Ləkələnmiş (qaralanmış) mətnlər;
- Solmuş (sönmüş) mətnlər;
- Basma təzyiği nəticəsində yaranmış rəngsiz cizgilərdən ibarət mətnlər;
- Yüksək temperatur təsirinə məruz qalmış mətnlər və sair.

7.1. Ləkələnmiş (qaralanmış) və solmuş (sönmüş) mətnlərin məzmununun bərpası

Müxtəlif rəngləyicilərlə və ya ləkələrlə örtülmüş yazılara *ləkələnmiş (qaralanmış) mətnlər* deyilir (şəkil 53-58).

Tədqiqatın effektivliyi mətnin cizgilərinin fiziki və kimyəvi xassələrindən və bu cizgilərin üzərini örtən ləkələrdən asılıdır.

Tədqiqat zamanı müəyyən edilir:

- 1) mətnin cizgilərinin icra olunduğu rəngləyici maddəsinin xarakteri. Ləkə maddəsinin təbiəti;
- 2) mətnin məzmununu müəyyən etmək üçün hansı texniki üsulların tətbiq edilməsi;
- 3) Bu üsullar hansı ardıcılıqla tətbiq edilməli.

Bir qayda olaraq yazıların *solması (sönməsi)*, yəni onların zəif görünən və ya görünməz olması - icra olunduğu yazı materiallarının tərkibində dəyişikliklərin baş verməsi nəticəsində əmələ gəlir (şəkil 59-62). Həmçinin, bu hala sənədlərin köhnəlməsi prosesi deyilir.

Sənədlərin köhnəlməsi aşağıdakı şərtlərə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir:

- materialların keyfiyyətinin pisləşməsi (kağızın zəif mexaniki davamlılığı, mürəkkəbin tutqunlaşması);
- güclü süni və təbii işığın, yüksək temperaturun, yüksək dərəcədə özünü büruzə verən nəmişliyin, aqressiv ətraf mühitin

təsiri;

- kağızın hazırlanması prosesində texnoloji vahidlərin çatışmaması.

Bütövlükdə götürdükdə bu hallar elə bir vəziyyət yaradır ki, həmin sənədlər kövrəkləşir, kağız elastiklik və möhkəmlik keyfiyyətlərini itirmiş olur. Bundan başqa, sənəddən ardıcıl olaraq uzun müddətdə istifadə edilməsi ona gətirib çıxarır ki, sənəd dağılır (qırıqlar yaranır, cırılır).

Sənədlərin köhnəlməsi təbii proses olsa da, bu proses sürətləndirilə və ya süni şəkildə yavaşdıla bilər.

Köhnəlmə prosesində mətnlər silinib yox olur – onları adi gözlə görmək çox çətinləşir və ya bu və ya digər səbəbdən tam görünməz olurlar. Rəngləyicinin solması havadakı oksigenin təsiri altında fotokimyəvi oksidləşmə nəticəsində baş verir.

Bu prosesi bir qayda olaraq “solma” adlandırırlar. Solma zamanı müxtəlif rəngləyici maddələr üçün eyni deyildir, bu onların kimyəvi təbiətindən və saxlanma şərtlərindən asılıdır.

Mətnin solğunlaşması prosesi sadəcə işığın təsiri olmadan da baş verə bilər: bu hadisə atmosferdə mövcud olan qazların (oksigen, ammiak, sulfid birləşmələri və sair), nəmişliyin və kağızın və mətnin cizgilərinin öz tərkibindəki maddələrin təsiri (məsələn, xlor) altında da ola bilər.

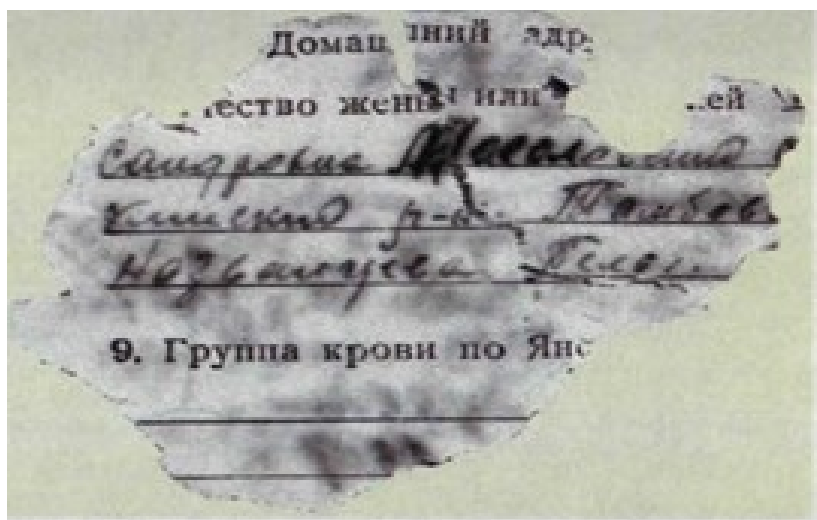
Cizgilər sənədin yapışqanın qələvi mühitinin təsiri altında da sola bilərlər.

Mətnin solğunlaşmasına təkan verən faktorlar ən müxtəlif birləşmələrdə baş verə bilər. Bunun nəticəsində mətnləri görmək çətinləşir və bir müddətdən sonra onlar ümumən görünməz olurlar və onlar məzmununu yalnız az miqdarda qalmış rəngləyici maddənin izinə və bəzən də mətnin icra olunduğu yazan alətin təzyiqinin izlərinə görə müəyyən edilə bilər.

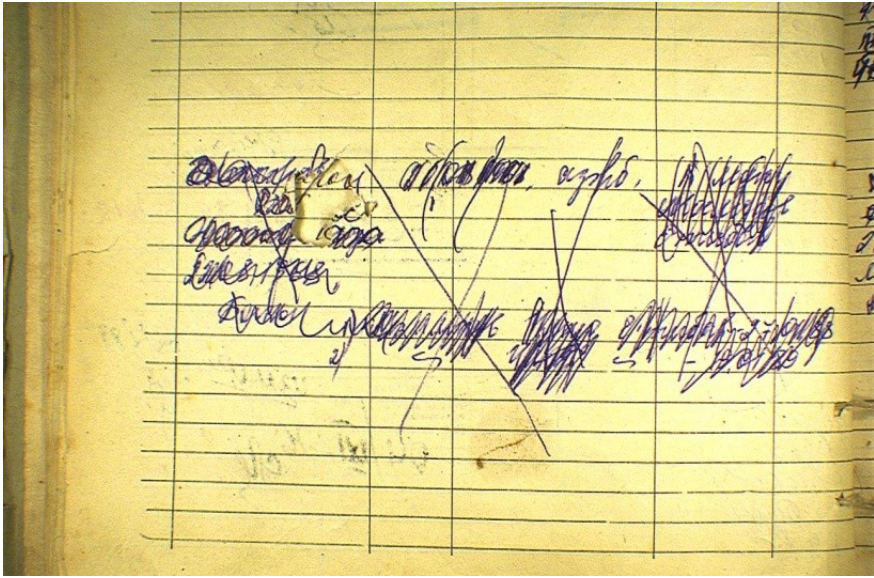
Şəkil 53

Ləkələnmiş mətnin görünüşü

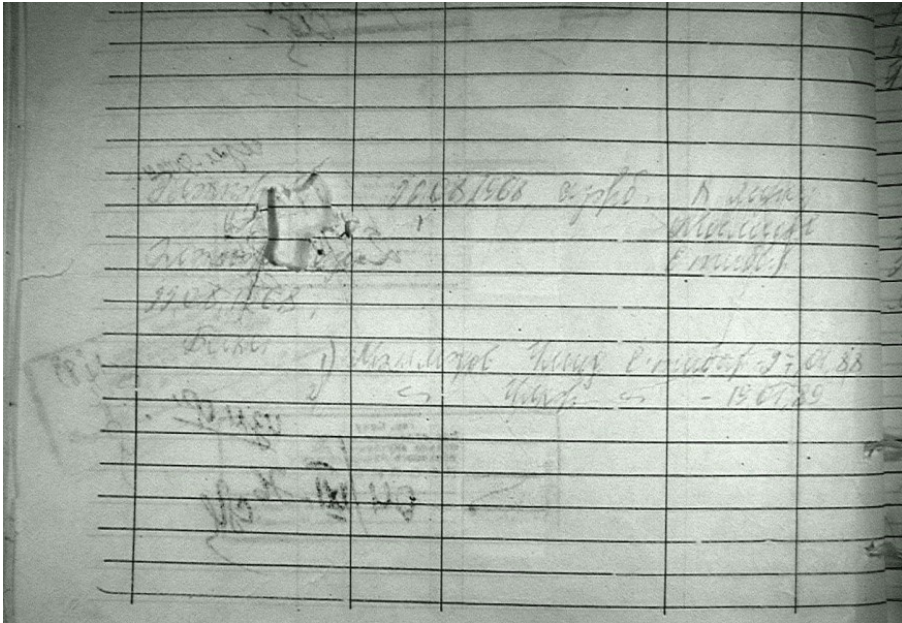
Şəkil 54

Mətnin infraqırmızı işıqda görünüşü

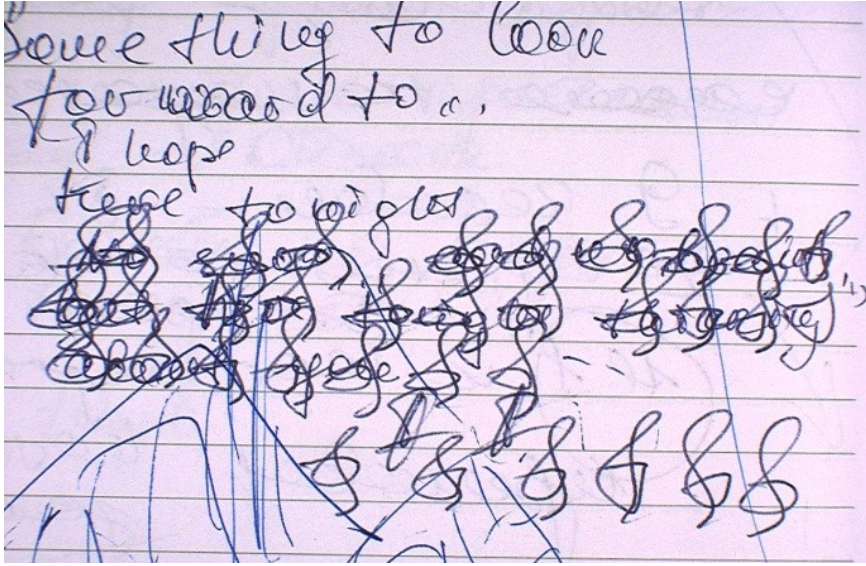
Şəkil 55

Qaralanmış mətnin ağ işıqda görünüşü

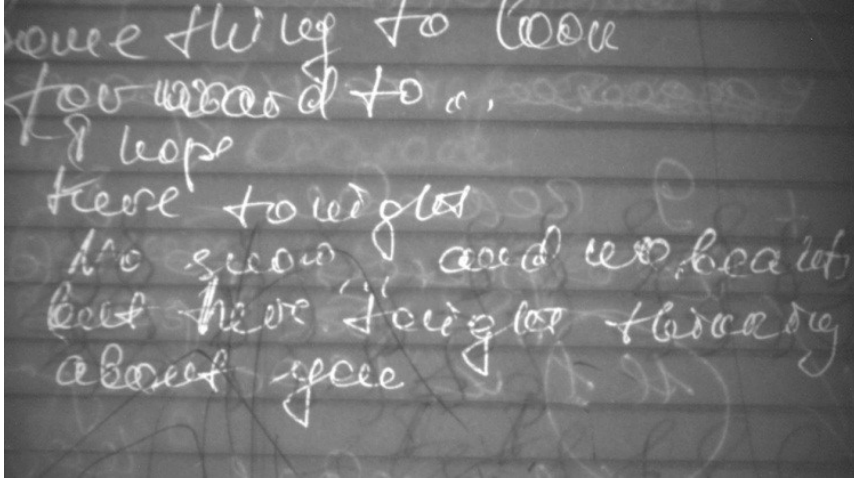
Şəkil 56

Qaralanmış mətnin infraqırmızı işıqda görünüşü

Şəkil 57

Qaralanmış mətnin ağ işıqda görünüşü

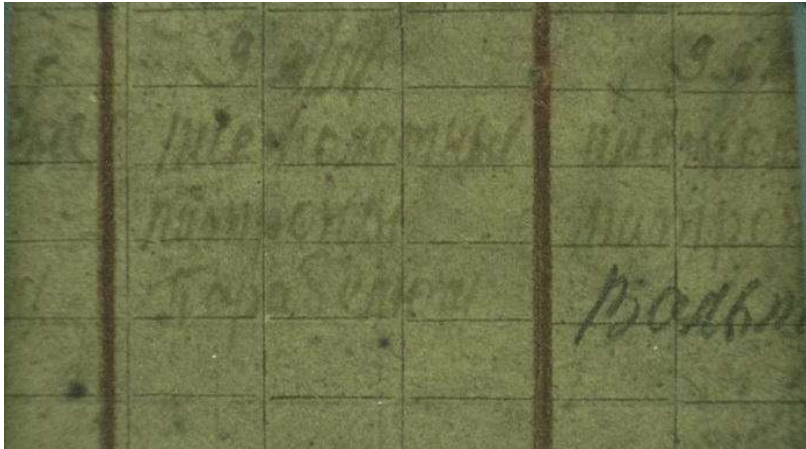
Şəkil 58

Qaralanmış mətnin infraqırmızı işıqda görünüşü

Şəkil 59

Solmuş mətnin ağ işıqda görünüşü

Şəkil 60

Solmuş mətnin infraqırmızı işıqda görünüşü

Şəkil 61

Solmuş mətnin ağ işıqda görünüşü

Şəkil 62

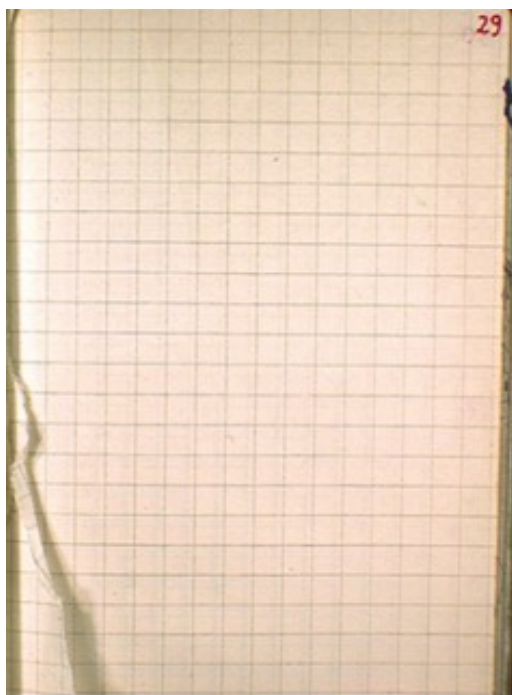
Solmuş mətnin infraqırmızı işıqda görünüşü

7.2. Basma cizgilərinin məzmununun müəyyən edilməsi

Sənədin mətninin cizgiləri tam həcmdə solğunlaşdıqda bu halda onun məzmununu yazı alətinin təzyiq nəticəsində yaratdığı basma izlərə, həmçinin sənəddə yazılar icra olunarkən onun altında olan kağızda əmələ gələn basma cizgilərə görə onun məzmununu müəyyən etmək olur (şəkil 63-64).

Bu izlərin relyefinin təzahürü bir sıra faktorlardan asılıdır:

- sənədin tərtib edildiyi altlığın möhkəmliyi;
- yazı alətinə basma səviyyəsi;
- sənəd kağızının keyfiyyəti;
- vərəqdə basma cizgiləri ilə yanaşı digər mətnin olması.

Şəkil 63

Vərəqin ağ işıqda görünüşü

Şəkil 64

Vərəqdə olan basma cizgilərin məzmununun cihaz vasitəsilə müəyyən olunan görünüşü

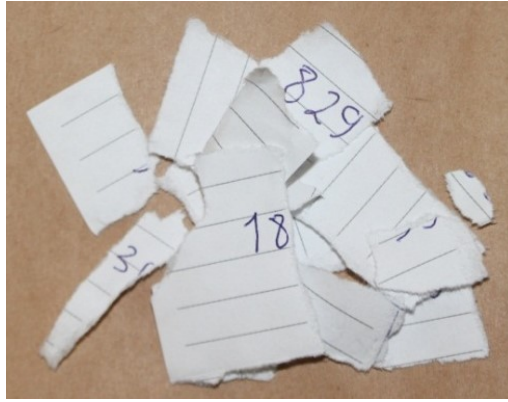
7.3. Zədələnmiş sənədlərin bərpası

Zədələnmiş sənədlərə aşağıdakılar aiddir: cırılmış, əzilmiş, çeynənmiş, yapışdırılmış, nəmişliyin və kifin zədələdiyi sənədlər, yüksək temperaturun təzyiqi altında zədələnmiş sənədlər.

Cırılmış sənədlərin məzmununun bərpasında çətinlik ondadır ki, sənəd çoxlu parçalara cırılır. Bundan başqa bəzən neçə sənədin cırıldığını müəyyənləşdirmək də çətin olur. Bu kimi hallarda ölçüsünün azlığına və kağızın keyfiyyətinin azaldığına görə cırılma xəttini də müəyyənləşdirmək qəlizləşir (şəkil 65-66).

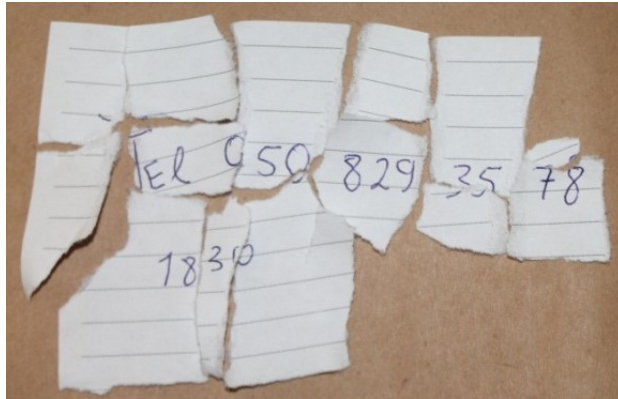
Cırılmış sənədləri bərpa etmək məqsədi ilə aparılan tədqiqatın nəticələri ekspertə təqdim edilmiş materialın tamlığından asılıdır. Ayrı-ayrı cırılmış kağız parçalarının itirilməsi tədqiqatın aparılmasına maneçilik törədir.

İş üzrə sübut kimi *əzilmiş sənədlər* ola bilər. Ekspertizaya elə əzilmiş sənədləri göndərirlər ki, onların mətnləri çox çətinliklə oxunur və ya ümumən görünmür.

Şəkil 65

Cırılmış vərəq parçalarının görünüşü

Şəkil 66

Bərpa olunmuş mətnin görünüşü

Bəzən ekspertizaya *mətnin yapışdırıldığı* sənədlər daxil olur. Mətnləri sənədlərə qəsdən, bilərəkdən, yaxud təsadüfən yapışdırırlar. Bəzən, mətndəki dəyişikliyi maskalamaq, görünməz etmək məqsədi ilə köhnəlmiş və cırılmış sənədlərin üzərinə qeydlərin bir hissəsini yapışdırmaqla şırımlarla birləşdirirlər (şəkil 67-68).

Yüksək temperaturun təsirinə məruz qalmış sənədlər. Yüksək temperatur sənəd materialına güclü təsir edir. Kağızda dəyişikliklər üç mərhələyə bölünür:

1. *Qurudulma* - 150°-yə qədər temperaturda kağız tərkibindəki nəmişliyi itirir, saralır, bürüxmələr yaranır, ucları bükülməyə başlayır, qaralır, güclü şəkildə qabarıq, kövrək hala gəlir, onun üzərində çatlar və kəsiklər yaranmağa başlayır.

2. *Kömürə dönmə* - 150-200⁰ temperaturda kağız qaralır, güclü dərəcədə qabarıq, kövrək hala düşür, üzərində çatlar yaranmağa başlayır.

Şəkil 67

Sənədin ağ işıqda görünüşü

Şəkil 68

Sənədin altdan düşən işıqda görünüşü (yapışdırılmış hissə qırmızı rəngli oxla göstərilib)

3. *Külə dönmə* - 200°-dən artıq temperaturda kağız ağarır, 300-500⁰ temperaturda isə tam ağ halda olur (karbon yanır), ancaq müəyyən dərəcədə aşqarların hesabına xarici struktur və

görünüşünü saxlaya bilir, ancaq çox cüzi mexaniki təsir olduqda toza dönür. 500-800° temperaturda üzvi hissələrin tamamilə yanması prosesi baş verir.

Bir sıra rəngləyicilər artıq kömürə dönmə halında görünməz olurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Судебно-техническая экспертиза документов. Особенная часть. М., 1989. Вып. 1.

2. Эсман А. А., Николайчик В. М. Физические методы выявления невидимых текстов. М., 1961.

Fəsil 8. İLKİN MƏZMUNU DƏYİŞDİRİLMİŞ SƏNƏDLƏRİN TƏDQIQI

İlkin məzmunu dəyişdirilmiş sənədlər texniki-kriminalistik ekspertizasının geniş şəkildə yayılmış obyektlərinə aid edilir. Mətnlər, möhür və ştamp əksləri dəyişikliyə məruz qalır, vərəqlər, foto-kartoçkalar dəyişdirilib, başqaları ilə əvəz edilir.

Mətnlərin məzmununu pozma, əlavə etmə və çap etmə, kimyəvi preparatların və ya bu üsullarının birləşdirilməsi ilə dəyişdirilir.

İlkin məzmunu dəyişdirilmiş sənədlərin tədqiqi aşağıdakı məsələləri həll edir:

- 1) sənədin ilkin məzmununun dəyişdirilməsi faktının müəyyən edilməsi;
- 2) ilkin məzmunun dəyişdirilməsi üsulunun müəyyən edilməsi;
- 3) ilkin məzmununun müəyyən edilməsi.

8.1. Əlavə etmə üsulu

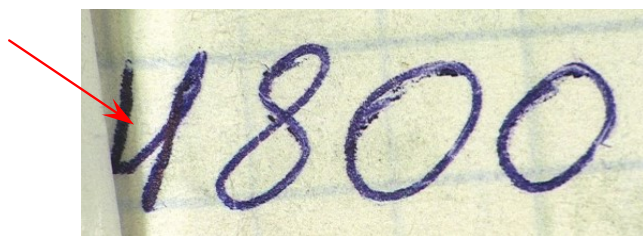
Əlavə etmə - mətnin ilkin məzmununun dəyişdirilməsi üsuludur, bu halda yeni qeydlər, sətirlər, sözlər və işarələr arasındakı boş yerlərə artırılır (şəkil 69-70). Əlavə etmənin digər növü *əlavə cizgi artırma* üsuludur (şəkil 71-72). Bu halda əvvəlcədən mövcud olan hərflər və rəqəmlərə ayrı-ayrı cizgilərin (elementlərin) əlavə edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Məsələn üçün, "1" rəqəmi 4, yaxud 7 rəqəminə, "0" rəqəmi isə 6 və ya 9 rəqəminə əlavə cizgi artırmaqla dəyişdirilir.

Bəzi hallarda əlavə etmədən (əlavə cizgi artırmadan) əvvəl ilkin mətn pozulur, silinir və ya yuyulur.

Əlavə etmə üsulu ilə dəyişikliyin edilməsi iki variantda aparılır. Belə ki, bəzən sənədin tərtib edildiyi məqamda ona sonrakı dəyişikliklərin daxil edilməsi üçün qabaqcadan yer saxlanılır. Bu halda yazının eyni alət və materialından istifadə edilir. Əlavə etməni sənədin əsas mətnini yazan eyni bir şəxs həyata keçirir. Belə bir halda əlavə etmə müəyyən edilməsi çətinlik törədir və ekspertin

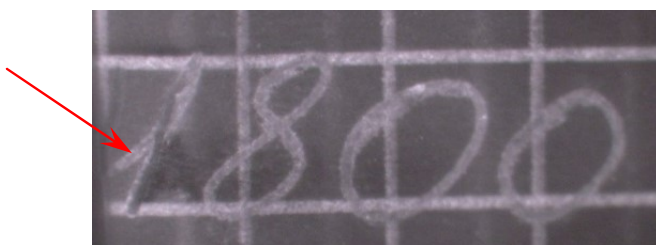
səlahiyyətinə aid olmur. Digər variant - əlavə etmə əvvəlcədən nəzərdə tutulmur. Bu halda əlavə etmə sənədi tərtib edən şəxs, yaxud başqa bir şəxs həyata keçirə bilər. Əlavə etmə elə icra olunur ki, o, adi gözlə baxdıqda görünməsin, bu məqsədlə saxtalaşmanı həyata keçirən şəxs ilkin mətnin icraçısının yazı xəttini oxşatmaqla icra etməyə çalışır. İmkan olduqca analoji yazı ləvazimatlarından və materialından istifadə edilir.

Əlavə etmənin aşkar edilməsi kəsişən cizgilərin icra ardıcılığını müəyyənləşdirməyə imkan yarada bilər. Məsələn, ekspertizaya daxil olan sənəddə əllə yazılan mətnin cizgiləri imzanın cizgisi ilə kəsişirsə, xüsusi metodların köməyi ilə onların hansının ilkin icra olduğunu müəyyənləşdirilməsi mümkündür.

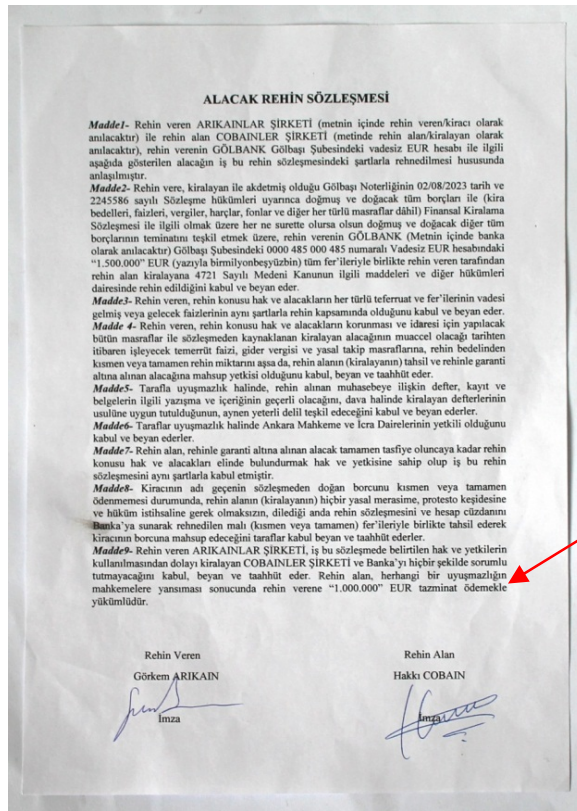
Şəkil 71

Rəqəmlərin ağ işıqda görünüşü (qırmızı rəngli ox əlavə edilmiş mətni göstərir)

Şəkil 72

Əlavə cizgi artırılmaqla dəyişdirilmiş rəqəmin infraqırmızı işıqda görünüşü (ilkin "1" rəqəmi olmuşdur)

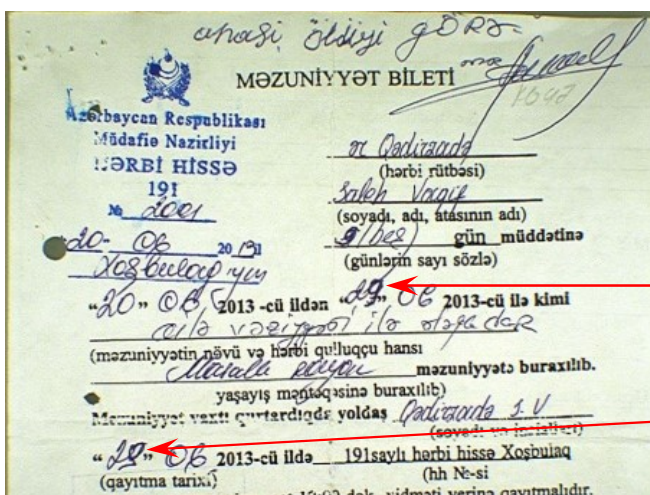
Şəkil 73

Əlavə çap etmənin görünüşü (əlavə çap olunan hissə qırmızı rəngli oxla göstərilmişdir)

Əlavə çap etmə texniki vasitələrin (yazı makinası, kompüterlər, fakslar və sair) köməyi ilə sənədin məzmununun dəyişdirilməsi üsuludur (şəkil 73). Əlavə çap etmə eyni texnikadan istifadə etməklə həm əsas, həm də digər mətnə həyata keçirilə bilər.

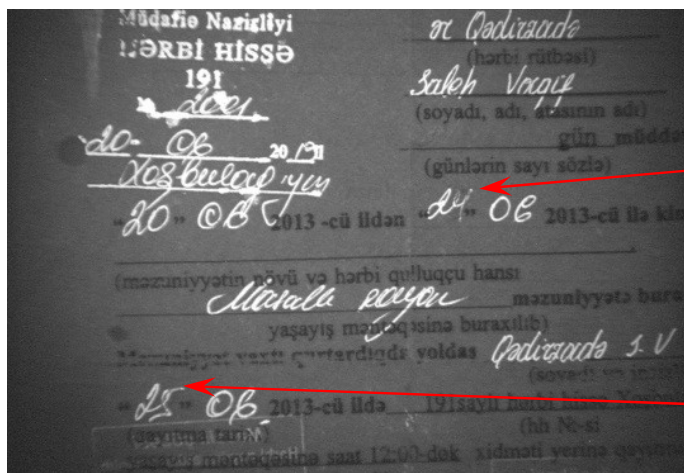
Məzmunu üstədən düzəltməklə dəyişdirilmiş yazı.

Bir çox hallarda sənədlərin məzmunu üstədən düzəldilməklə dəyişdirilir. Bu üsulla sənədlərin məzmunu dəyişdirilərkən oradakı hər hansı bir qeydin, sözün, rəqəmin, mətnin üzərində başqası yazılır (şəkil 74-75).

Şəkil 74

Məzmunu üstədən düzəldilmiş "29.06" rəqəmlərinin ağ işıqda görünüşü (qırmızı rəngli oxla göstərilib)

Şəkil 75

Məzmunu üstədən düzəldilmiş "29.06" rəqəmlərinin infraqırmızı işıqda görünüşü (qırmızı rəngli oxla göstərilib)

8.2. Pozma üsulu

Pozma - sənədin məzmununun ucu iti predmetlərin və ya pozandan istifadə etməklə mətn cizgilərinin silinməsi yolu ilə dəyişdirilməsidir.

Şəkil 76

Mexaniki üsulla pozulmuş hissənin ağ işıqda görünüşü

Şəkil 77

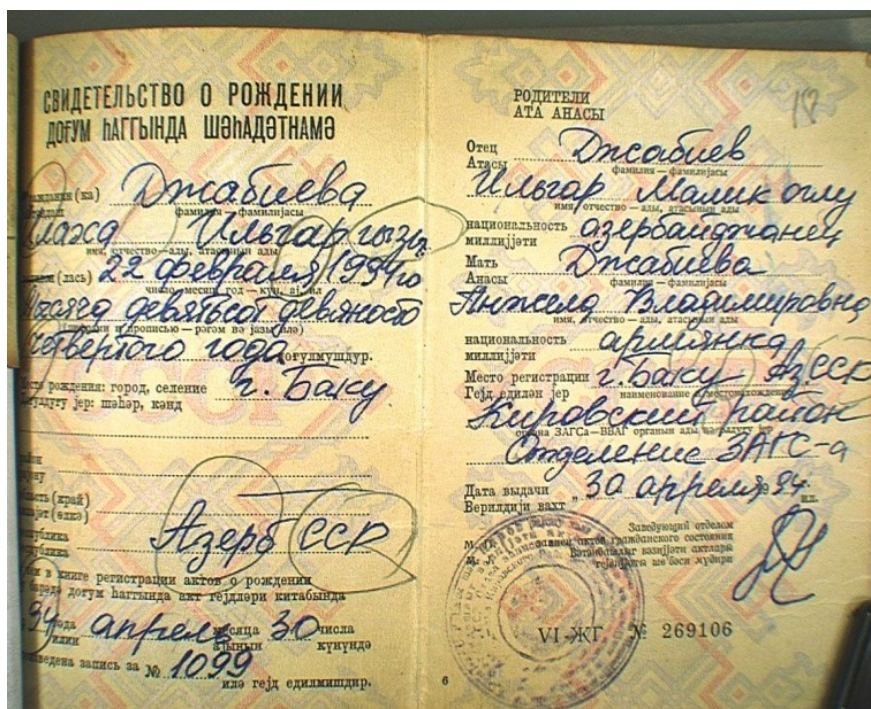
Mexaniki üsulla pozulmuş hissədə olan ilkin rəqəminin infraqırmızı işıqda görünüşü ("6" rəqəminin yerində "9" rəqəmi olmuşdur)

Bu üsulla mətndəki ayrı-ayrı rəqəmlər, hərflər, o cümlədən mətn fraqmentləri, möhür və ştampların əksləri silinir (şəkil 76-77). Pozma kağızda mexaniki təsirin izlərini və ilkin mətnin cizgilərinin qalıqlarını xarakterizə edən əlamətlərin məcmusu əsasında müəyyən olunur.

8.3. Kimyəvi preparatlar vasitəsilə məzmunu dəyişdirilmiş sənədlərin tədqiqi

Kimyəvi üsulla aşındırma və ya yuma

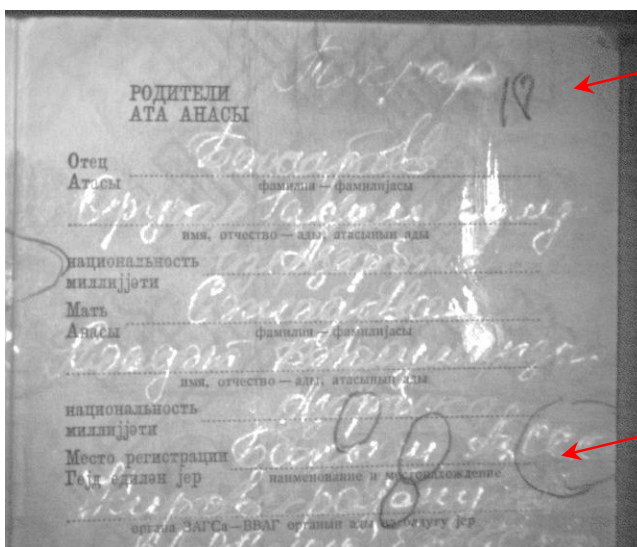
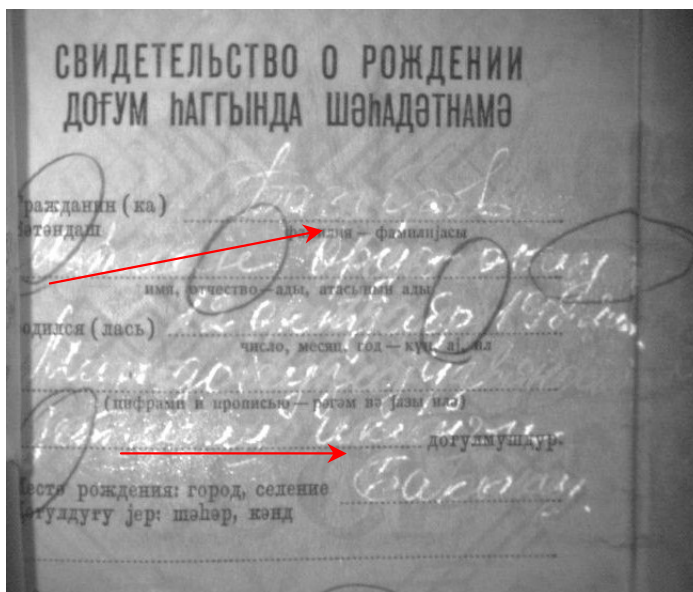
Aşındırma - əlyazma mətnin, möhür və ştampları əkslərinin cizgilərinin rəngləyici maddələrinə kimyəvi reaktivlərlə (turşular, qələvilər və sair) təsir göstərməkdir, bunun nəticəsində rəngləyici maddə solğunlaşır.

Şəkil 78

Sənədin ağ işıqda görünüşü

Yuma - sənədin məzmununun dəyişdirilməsi üsuludur, bu halda mətnin cizgilərinin rəngləyiciləri həlledicilərin (su, spirt, suyla spirtin qatışıqı) köməyi ilə sənədin səthindən silinir (yuyulur).

Şəkil 79

Сənəдин инфрақыrmızı іşıqда гөрүнүшү
(қыrmızı рəngли ox илkin мətnи гөстəрир)

Kimyəvi üsulla aşındırma zamanı sənədin bütün əl yazma mətni və möhür (şərt) əkslərinin cizgiləri və ya ayrı-ayrı fraqmentləri solğunlaşa bilər (şəkil 78-79).

8.4. Sənədlərin ayrı-ayrı hissələrinin dəyişdirilməsi

Ekspert təcrübəsinin təhlili göstərir ki, ilkin məzmununun dəyişdirildiyi sənədlər arasında fotosəkilin və ya ayrı-ayrı vərəqlərin dəyişdirildiyi obyektlər çoxluq təşkil edir.

Fotosəkilin dəyişdirilməsi

Fotosəkilin dəyişdirilməsi onun sənəddən qanunsuz ayrılaraq başqası ilə əvəz edilməsindən ibarətdir. Fotosəkillərin dəyişdirilməsi adətən şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlərdə və vətəndaşların hüquqi statusunu müəyyən edən vəsiqələrdə aparılır (şəkil 80-81).

Fotosəkilin dəyişdirilməsi aşağıdakı növlərdən ibarətdir:

- tam dəyişdirilməsi – fotosəkil sənəddən tam ayrılır və onun yerinə başqası yapışdırılır;

- fotosəkilin hissəsinin saxlamaqla qismən dəyişdirilməsi (möhür əksi olan fotosəkildə aparılır). Fotosəkilin möhür əksi olmayan fraqmenti sənəddən ayrılır, möhür əksi olan fraqmenti sənədin üzərində qalır. Qoparılmış hissənin əvəzinə yeni təsvir yapışdırılır.

- fotosəkilin emulsiya təbəqəsinin dəyişdirilməsi. Fotosəkilin emulsiya təbəqəsi qoparılır, kağız əsası sənəddə qalır. Kağızın üzərinə yeni şəxsin təsviri olan emulsiya təbəqəsi yapışdırılır. Köhnə fotosəkilin üzərində olan möhür əksi olan hissəsini həmin yerə yapışdırılır.

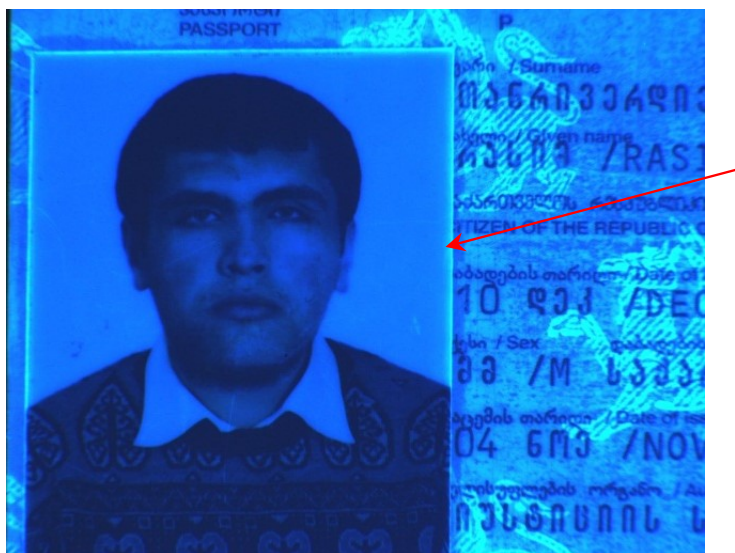
Tədqiqat prosesində emulsiya qatının altındakı yapışqanın olması, emulsiya qatının qarışması, yerləşdiyi hissədəki kağızın zədələnməsi aşkar olunması fotosəkilin dəyişdirilməsini xarakterizə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilənlər poçt markalarının və buna oxşar digər rekvizitlərinin təkrar yapışdırılmasındada müşahidə olunur.

Şəkil 80

Sənəddə olan fotosəklin ağ işıqda görünüşü

Şəkil 81

Sənəddə olan fotosəklin ultrabənövşəyi işıqda görünüşü

Laminasiya təbəqəsinin pozulması

Laminasiya təbəqəsi - sənədin məzmununun təhrif edilməsindən qorumaq üçün mühafizə polimer örtükdür. Laminasiya təbəqəsi sənədi xüsusi aparat vasitəsilə örtür.

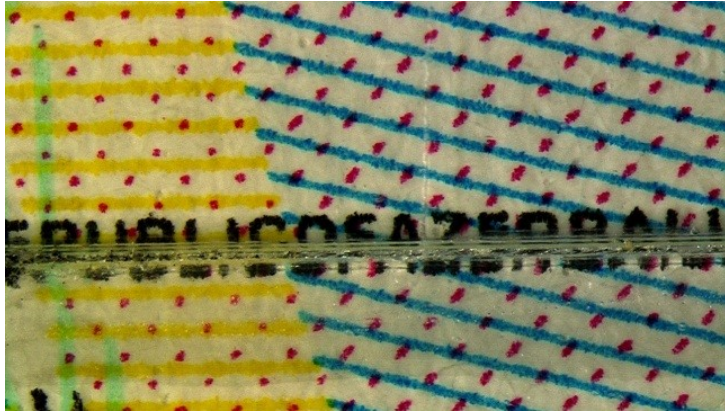
Sənədin məzmununa dəyişiklik edilməsi laminasiya təbəqəsi qismən və ya tam açılır və sonradan laminasiya edilir (şəkil 82-85).

Bu halda sənədin laminasiya təbəqəsinin qalınlığı bir qədər çox olur, təbəqənin səthində qatlar, çartlar, qabarcıq, dağınılıq əmələ gəlir.

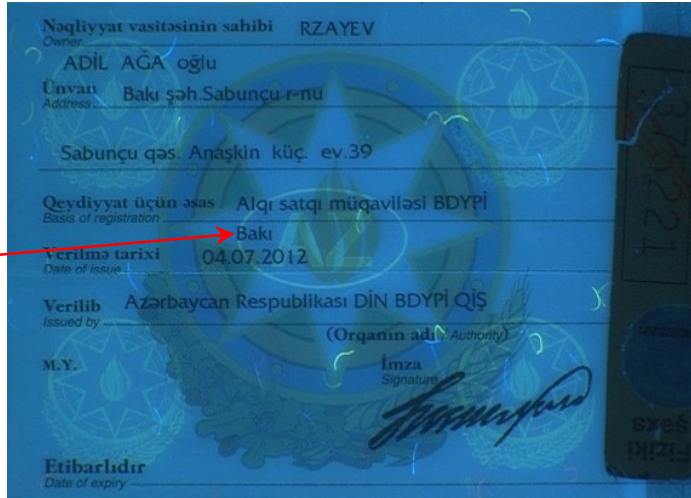
Şəkil 82

Sənədin ağ işıqda görünüşü

Şəkil 83

Sənəddə kəsik olan hissənin görünüşü

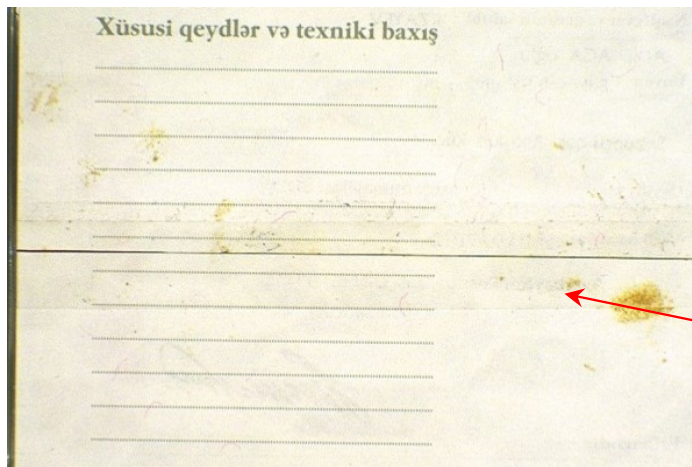
Şəkil 84

Sənədin ultrabənövşəyi işıqda görünüşü
(qırmızı rəngli ox işarəsi kəsik xətti göstərir)

Vərəqlərin dəyişdirilməsi

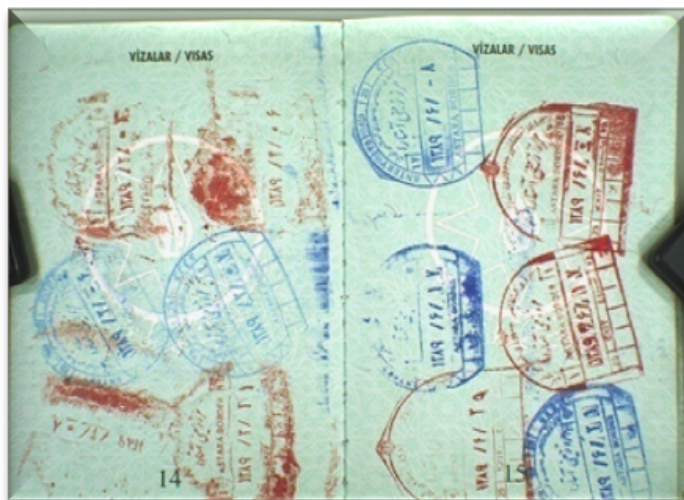
Vərəqlərin (yaxud onun ayrı-ayrı hissələrinin) dəyişdirilməsi mahiyyət etibarı ilə sənəddə müxtəlif rekvizitlərin (məsələn, qeydlərin məzmununun dəyişdirilməsi) saxtalaşdırılma üsullarından

birdir. Kitabçaların, dəftərlərin və ya çox vərəqli sənədlərin (məsələn, pasport) vərəqləri qoparılır, onun yerinə isə başqa bir sənəddən götürülən başqa vərəq yapışdırılır (şəkil 86-87).

Şəkil 85

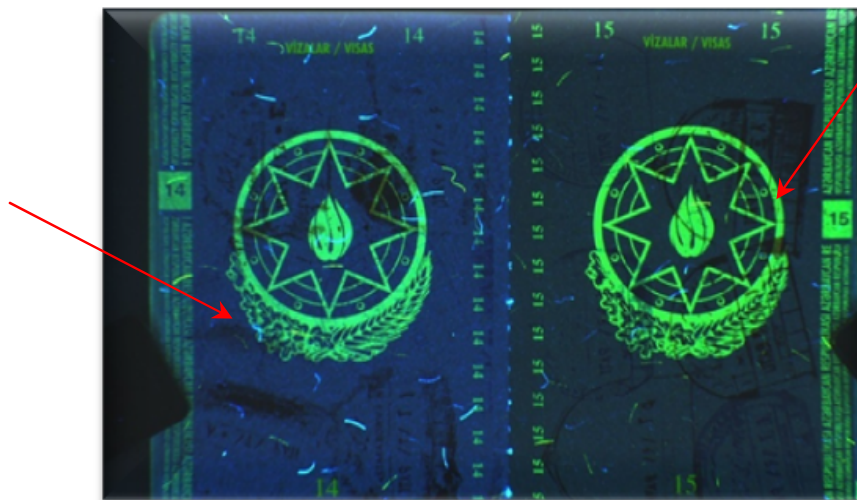
Sənədin iç hissəsinin ağ işıqda görünüşü
(qırmızı rəngli ox işarəsi kəsik xətti göstərir)

Şəkil 86

Dəyişdirilmiş vərəqlərin ağ işıqda görünüşü

Vərəqlərin, yaxud onların ayrı-ayrı hissələrinin dəyişdirilməsinin maskalanması üçün sənədin çirklənməsi, kağız zolaqlarının yapışdırılması üsulu ilə aparılır. Onların yapışdırıldığı yerdə vərəqlər bəzən əvvəlcədən nazikləşdirilir.

Şəkil 87

Dəyişdirilmiş vərəqlərin ultrabənövşəyi işıqda görünüşü (qırmızı ox işarəsi vərəqlərin fərqliyini göstərir)

ƏDƏBİYYAT

1. Судебно-техническая экспертиза документов. М., 1973. Вып. 3.
2. Ataşova R., Tağı-zadə B. "Sənədlərin saxtalaşdırılması əlamətlərinin təsnifatı məsələləri. Məhkəmə ekspertizası və kriminalistikanın aktual məsələləri". Məhkəmə ekspertizası və kriminalistikanın aktual məsələləri elmi əsərlər məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə ekspertizası mərkəzi, Bakı № 36, 1999, s.109-123.

Fəsil 9. SƏNƏDLƏRİN HAZIRLANMASININ NİSBİ VAXTININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Sənədlərin rekvizitlərinin bir-birinə nisbətdə icra olunması zamanına, yəni onların icra olunmasının ardıcılığına nisbi vaxt deyilir. Sənədin rekvizitlərinin icra olunmasının ardıcılığının müəyyən edilməsi məsələsi cizgilərin qarşılıqlı yerləşməsi əsasında təyin olunur, yəni kəsişən sahədə onlardan hansı birinci, hansı isə sonradan icra olunub (məsələn, möhür əksi ilə imzanın kəsişdiyi yerdə ilkin imza icra olunub üzərindən möhür əksi vurulub). Tədqiqatın aktuallığı onunla bağlıdır ki, bəzi hallarda boş vərəqdə möhür və ya ştamp əksi vurulur, sonradan isə həqiqətə uyğun olmayan mətn əlavə olunur. Bu halda məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarına sənədlərin saxta olub-olmamasını aşkarlamaq üçün mətnin və möhür əksinin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının müəyyən edilməsinə dair ekspertizanı təyin etmək zərurəti yaranır.

Bu tədqiqatın aparılması üçün tədqiq olunan rekvizitlərdəki cizgilərin xassələrindən (rəng, morfologiya, işıq şüalanmasını udmaq və ya əks etdirmək qabiliyyəti, lüminessensiya, komponent tərkibi), həmçinin kağızın keyfiyyətindən (yapışma dərəcəsi, sıxlıq, səthin hamarlığı), yazı alətlərin keyfiyyətindən və çap qurğularının keyfiyyətindən asılı olaraq müxtəlif metodlar tətbiq oluna bilər.

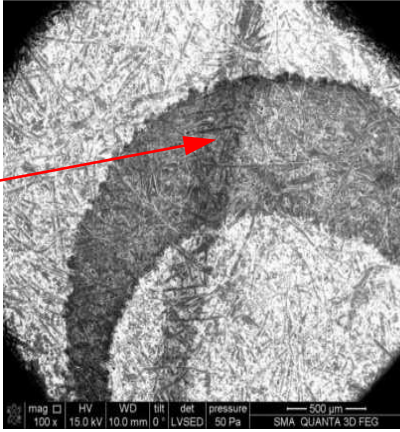
Qeyd etmək lazımdır ki, kəsişən cizgilərin xassələrində nə qədər böyük fərqlər olarsa, onların icra ardıcılığı bir o qədər uğurla aşkarlanı bilər.

İstifadə olunur:

lazer profilometriyası - yazı cihazının kağız üzərində relyefli qabarıq iz buraxma xassələrinə əsaslanır. İzdə yazı alətinin kağıza təsiri nəticəsində formalaşmış şırımların xarakteri, forması, eni və dərinliyi öyrənilir. Kəsişən cizgilərdə basma izləri olduqda tətbiq olunur.

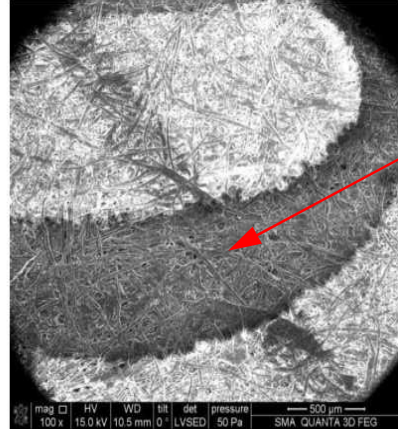
Skanedici elektron mikroskopu - heterogen kəsişən sahə olduqda (məsələn, bir cizgi printerdə çap olunmuş mətn olduqda, digər qələmlə icra olunduqda) tətbiq olunur. Kəsişən cizgilərin tərkibi oxşar

olduqda tətbiq olunmur, həmçinin cihaz çox bahalıdır (şəkil 88-89).

Şəkil 88

Möhür əksinin imza ilə kəsişdiyi sahənin görünüşü (ilkin möhür əksi vurulub, üzərindən imza çəkilib)

Şəkil 89

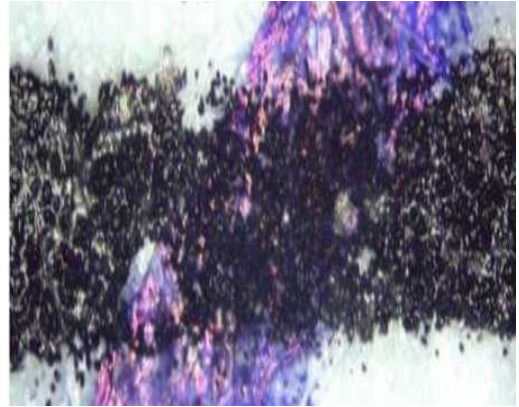
Möhür əksinin imza ilə kəsişdiyi sahənin görünüşü (ilkin imza çəkilib, üzərindən möhür əksi vurulub)

İşıq mikroskopu - obyektlərin ilkin tədqiqində, kəsişən cizgilərdən biri elektrofotografik üsulla icra olunduqda tətbiq olunur. Digər hallarda istifadə etmək mümkün deyildir (şəkil 90-91).

Şəkil 90

Kəsişən sahənin görünüşü (qara rəngli xətt ilkin, göy rəngli xətt üzərindən icra olunub)

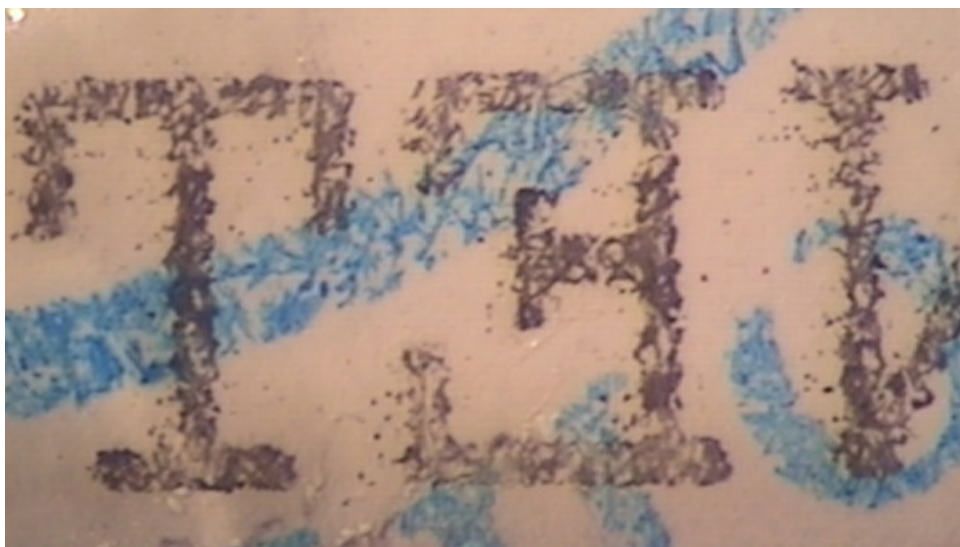

Şəkil 91

Kəsişən sahənin görünüşü (göy rəngli xətt ilkin, qara rəngli xətt üzərindən icra olunub)

Yazı materiallarının spektral analizi - yazı materiallarının spektral xarakteristikasının fərqli olmasına əsaslanır. Bu metoddan istifadə etdikdə, tədqiq olunan obyektin əsas xarakteristikası əksətdirmənin intensivliyinin dalğanın uzunluğundan asılılığını göstərən spektral əyridir. Kəsişmə sahəsi və araşdırılan cizgilərin spektral xarakteristikasının müqayisəsi bəzi hallarda onların icrasının ardıcılığı ilə bağlı məsələnin həllinə imkan yaradır.

Nəmli üzünü köçürmə - müxtəlif rəngləyici maddələrin onların tərkib hissələrinin həll edilmə xüsusiyyətindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə köçürmə qabiliyyətinə əsaslanır. Bu metodun mahiyyəti rəngləyici maddənin qəbuledici səthə mexaniki və ya fiziki-kimyəvi köçürməsindən ibarətdir. Mexaniki köçürmədə adsorbent kimi yapışqan lentdən, plastilin, polimer pasta, daktiloplyonka və sair istifadə edilə bilər. İki kəsişən cizgi arasında yuxarı cizgi arasıkəsilməz iz buraxır, aşağı cizgi isə kəsilir (şəkil 92-93).

Şəkil 92

Kəşiyən sahənin görünüşü (möhür əksi ilkin vurulub, üzərindən mətn icra olunub)

Adsorbsiya-lüminesent metodu - bu metod adsorbsiya vəziyyətində olan rəngləyici maddələrin intensiv şəkildə

lümnesensiya etmək qabiliyyətinə əsaslanır. Eyni rəngdə və köçürmə xüsusiyyətlərində olan, lakin tərkibinə görə bir-birindən fərqli rekvizit materiallarını fərqləndirməyə imkan yaradır (şəkil 94).

Şəkil 93

Kəşişən sahənin görünüşü (mətn ilkin icra olunub, möhür əksi üzərindən vurulub)

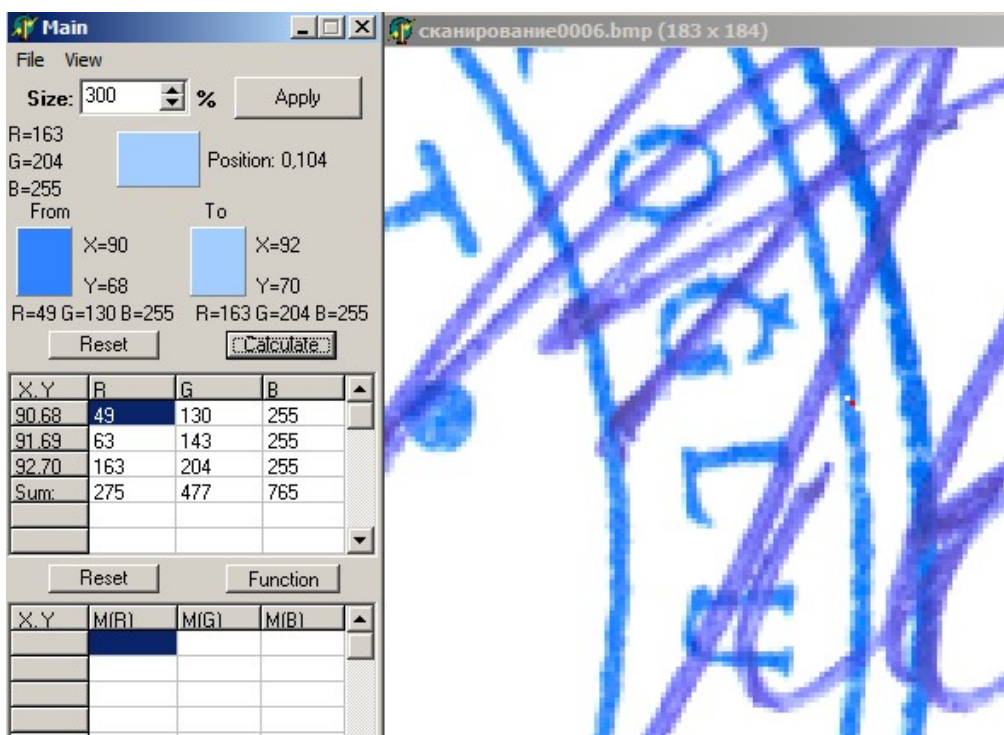

Şəkil 94

Kəşişən sahənin görünüşü (imza ilkin icra olunub, möhür əksi üzərindən vurulub)

Qeyd olunan sonuncu iki metodlar sənədi zədələmək xüsusiyyətinə malikdirlər.

Kompüter qrafik proqram təminatı vasitəsilə kəşişən cizgilərin tədqiqatı müasir texnologiyanın tətbiqi nəticəsində istifadə olunur (şəkil 95). Proqram rekvizitlərin kəşişən sahələrində ilkin və sonradan icra olunmuş cizgiləri xüsusi riyazi çevirilməsi əsasında müəyyən etməyə imkan yaradır. Kəşişən hissələr skaner vasitəsilə rəqəmsal şəkildə kompüterə otürülür, bundan sonra “Project” proqram təminatını istifadə etməklə kəşişən hissələr emal olunur və müvafiq əməliyyatlar aparılaraq nəticəyə gəlinir.

Şəkil 95

“Project” proqram təminatı vasitəsilə tədqiqatın aparılması zamanı görünüşü

ƏDƏBİYYAT

1. Martina Lunakova “Sequence of entries determination – New approach to additional print”, 8th EDEWG Conference, Ankara, 2014.
2. Martina Lunakova “Sequence of Non-Intersecting Entries Using Digital Microscopy”, 9th EDEWG Conference, Frankfurt am Main 2016.
3. “Protocol for the Physical Migration Study”, 2014 Interpolun materialları.

Fəsil 10. SƏNƏD MATERIALLARININ TƏDQIQI

STE çərçivəsində sənəd materiallarının araşdırılması bir qayda olaraq təbiət, texniki elmlər və digər növlərə aid olan müxtəlif kriminalistik ekspertiza sahələrinin (trasoloji, maddə, material və məmullatlar) nailiyyətlərindən kompleks istifadə yolu ilə həll edilən xüsusi məsələdir. Sənəd materiallarının kriminalistik ekspertiza obyektlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. Atlıq – kağız və karton (ayrı-ayrı hallarda parça, dəri, faner).

2. Yazı materialları:

- Perolu qələmlər üçün mürəkkəb;
- Flomasterlər üçün mürəkkəb;
- Diyircəkli qələmlər üçün pasta;
- tuş;
- ştempel boyaları;
- makinada istifadə edilən lent, hesablayıcı maşın və kassa aparatlarının lentləri üçün boyalar;
- rənglənmiş kopyalayıcı kağızlar üçün boyalar;
- karandaş içliklərinin materialı;
- Poliqrafik boyalar;
- Bədii boyalar;
- Elektroqrafik tozlar (tonerlər).

3. Cildləmə qapaq materialları.

4. Yardımçı materiallar:

- yapışqan;
- müdafiə qatı (plyonka, lak);
- sancaqlar;
- surğuc;
- düzəldici maddələr.

Sənəd materiallarının araşdırılması üçün kimyəvi, fiziki-kimyəvi və fiziki metodlar birlikdə tətbiq edilir – işıq və elektron mikroskopiya, xromatoqrafiya (nazik qatlı, kağız), elektroforez, damcı analizi,

ultrabənövşəyi, görünən və infraqırmızı sahələrdə spektrofotometriya, lüminesent, spektral-emissiyon və rentgenstruktur analizlər.

10.1. Kağızın tədqiqi

Altıq kağız vərəqin formalaşması prosesində öz aralarında birbirinə hörülən və birləşən bitki mənşəli liflərin təşkil etdiyi plastik, möhkəm və kapilyar məsaməli materialdır.

Kağız və kartonun ən müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olan 600-dən çox növü mövcuddur: yüksək dərəcədə şəffaf, elektrik ötürücü, elektrik təcridedici, nazik (4-5 mkm qalınlıqda) və qalın, eyni zamanda nəmişliyi yaxşı hopduran, su keçirməyən, hamar və kələkötür kartonlar.

Karton kağızdan çox qalın olması və bir kvadrat metrlik kütləsinə görə fərqlənir.

Təyinatına görə yeşiklərin hazırlanması və müxtəlif məmulat və materialın qablaşdırılması üçün tara və poliqrafik növlərə bölünür.

Kağızın kriminalistik tədqiqi zamanı diaqnostik və eyniləşdirici xarakterli əsas vəzifələrə aşağıdakılar daxildir:

1. Kağızın sinfinin, növünün, onun sayı və ya markasının, istehsalçı müəssisənin müəyyənləşdirilməsi.

2. Müqayisə edilən obyektlərin bir partiya məhsullarına aidliyinin müəyyənləşdirilməsi.

3. Müqayisə edilən obyektlərin bir bütövə (paçka, rulon və ya təmiz məmulat – bloknot, dəftər və sair) aidliyinin müəyyənləşdirilməsi.

Kriminalistik tədqiqat tapşırığının həll edilməsi məqsədi ilə tərkibinə struktur özəlliklərinin, fiziki və mexaniki keyfiyyətlərin, maddələri yapışdıran və tamamlayan liflilik strukturu və sairin daxil olduğu kağız əlamətlərini müəyyənləşdirirlər.

10.2. Yazı materialının tədqiqi

Yazı materialları rənglənmiş çox komponentli qarışıqdır (stendir).

Təyinatına görə, yazı materiallarını aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür:

- yazı cihazlarında istifadə etmək üçün (diyircəkli qələmlər üçün pasta, avtomat qələmlər və flamasterlər üçün dəftərxana mürəkkəbi, neş, karandaş içlikləri);

- çap formalarının əkslərini əldə etmək üçün (ştempel boyları, nişan dərc edən qurğuların lentləri üçün rəngləyici, kopyalama kağızları, poliqrifik boylar) ;

- elektrofotoqrifik çapı üçün (elektroqrifik tonerlər);

- axınlı çap üçün /(mürəkkəblər).

Yazı materiallarının araşdırılması aşağıdakı hallarda icra edilir:

- rekvizitlərin həyata keçirilməsinin üsul və köhnəlik tarixçəsini müəyyənləşdirmək üçün sənədin hazırlanmasının şərtlərini aydınlaşdırarkən;

- yoxlanılan rekvizitlərdə fərqlərin aşkara çıxarılması üçün sənədə dəyişikliklərin daxil edilməsi faktını və üsulunu müəyyənləşdirdikdə;

Yazı materialının həll etdikləri məsələlər:

- yazı materialının qrup aidliyinin (növlünün) müəyyənləşdirilməsi;

- cizgilərdə yazı materialının fərdi ayrılmış həcminə aid edilməsi (yazı alətinin konkret vəziyyətinə, konkret tutumuna, fərdi qaydada ayrılmış eyni bir həcmə aidliyi – bir neçə qrup cizgiləri müqayisə etdikdə (bir neçə qeydi);

10.3. Yapışqanların tədqiqi

Yapışqanlar müvafiq xüsusiyyətlərin (adgeziviya, mexaniki möhkəmlik, kövrəkliyin olmaması) birləşməsi sayəsində müxtəlif materialların möhkəm şəkildə birləşdirilməsi məqsədi ilə (kağız,

parça, dəri, keramika, şüşə, taxta, metal və sair), o cümlədən boyaların hazırlanmasında istifadə edilən bitki, heyvan, üzvi və ya qeyri-üzvi mənşəli maddələrdir.

Təyinatına görə, dəftərxana, xarratlıq, universal, divar kağızları üçün, kağız və kartonların, taxta, plastmas, müxtəlif texniki detal və konstruksiyaların yapışdırılması yapışqanları fərqləndirirlər.

Yapışqanların kriminalistik tədqiqatı aşağıdakı hallarda həyata keçirilir:

-fotoşəkillərin və sənədlərdə vərəqlərin dəyişdirilməsinin müəyyənləşdirildiyi zaman;

-zərfdəki məktublərin sonradan yapışdırılmasının ört-basdır edilməsi faktını müəyyənləşdirdikdə;

-saxta pul əskinazlarının və digər qiymətli kağızların araşdırılmasında;

-təqdim olunan obyektlərdə və ya göstərilən nümunələrlə yapışqanların müqayisəsi zamanı.

Yapışqanların tədqiqatı həll edir:

- yapışqan maddənin qrup aidliyinin (növlünün) müəyyənləşdirilməsi;

- yapışqanın (ştrixdə) fərdi olaraq ayrılmış həcmə (konkret həcmə) aidliyi.

10.4. Örtük cild materiallarının tədqiqi

Örtük cild materialları poliqrafiyada diplomların, kitabların örtük qapaqları, şəhadətnamələrin, üzvlük biletlərin, pasport və sairin hazırlanmasında istifadə edilir.

Cild çəkilmiş, örtük cild materiallarından hazırlanmış saxta sənədlərin diaqnostik və identifikasiya məqsədli araşdırılması zamanı həyata keçirilir (məsələn, pasport, şəhadətnamə və diplomlar).

Həll edir:

- Örtük cild materiallarının qrup aidliyinin (növlünün) müəyyənləşdirilməsi (hazırlanma yerinə, saxlanma və istifadə şərtlərinə

görə);

- Örtük cild materialının fərdi şəkildə ayrılmış həcmə (məsələn, material rulonu) aid edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Общие положения технико-криминалистической экспертизы документов / Под ред. В. А. Снеткова. М., 1987.

2. Основные задачи технико-криминалистической экспертизы документов. Организация экспертных исследований / Под ред. В. А. Снеткова. М., 1987.

3. Техничко-криминалистическая экспертиза документов / Под ред. В. Е. Ляпичева. Волгоград, 2002.

Fəsil 11. SƏNƏDLƏRİN TEXNİKİ EKSPERTİZASININ HAZIRLANMASI VƏ TƏYİNİ QAYDALARI

11.1.Maddi sübutların götürülməsi və qablaşdırılması

Ekspertizanın tam və hərtərəfli aparılması onun keçirilməsi üçün göndərilən materialların hazırlanmasından asılıdır. Materiallar hazırlanarkən kriminalistikada istifadə olunan maddi sübutlarla rəftar qaydalarının tələbləri yerinə yetirilməli, ekspert qarşısında qoyulan suallar dəqiq ifadə olunmalı, zəruri müqayisəli nümunələr və ekspertizanın keçirilməsi üçün vacib olan məlumatlar yığılmalıdır.

Tədqiqat obyektləri ekspertiza tədqiqatına göndərilərkən aşağıdakı qaydalara riayət edilməlidir:

- tədqiq olunan obyektlər aşkar olunduğu halda və vəziyyətdə ekspertizaya təqdim olunmalı;

- maddi sübutlar ayrı-ayrı zərflərdə (paketlərdə) saxlanmalı, vərəqlərə yapışdırılmamalı, mümkün dərəcədə bükülməməli, qatlamamalı və əzilməməli;

- tədqiqat obyektlərinin xassələrinin dəyişməsinin qarşısını almaq üçün işığın, nəmin, yüksək temperaturun təsirindən qorumalı;

- tədqiqat obyektləri kirlətməmək və onun üzərinə barmaq izlərini qoymamaq üçün onlara naqqaşla baxış keçirməli;

- yanmış obyektlər aşkar etdikdə, baxış keçirdikdə və qablaşdırdıqda ehtiyatla rəftar etməli (11.2-ci paraqrafda "Yandırılmış sənədlərin tədqiqi" bölməsində əlavə məlumat verilmişdir);

- tədqiqat obyektlərində qeydlər yazılmamalı, xəttlər çəkilməməli.

Ekspertizanın təyin olunması barədə qərarda (qərardadda) tədqiq olunmalı obyektlər dəqiq göstərilməlidir. Bunun üçün qərarda (qərardadda) qeyd olunur:

- tədqiqat obyektinin adı;

- obyektin aşkar olunma və ya götürmə tarixi, yeri barədə məlumat;

- tədqiq olunmalı hissə, yerləşməsi;

- nümunələr barədə məlumatlar.

Ekspert qarşısında qoyulmuş suallar həmin ekspertizanın həll etdiyi məsələlər dairəsindən çıxmamalı, tədqiqatın nəticəsinə hüquqi qiymətin verilməsi tələb olunmamalıdır. Suallar qoyulakən müxtəlif mənə daşıyan terminlərin istifadəsi yolverilməzdir.

Bəzi hallarda ekspertiza tədqiqatının obyektə sənədlərin hazırlanmasında istifadə olunan texniki vasitələr (mətbəə avadanlığı, printer, çoxaldıcı qurğu və digər qurğular) ola bilərlər.

Bu zaman həll olunan ekspert məsələsindən və işin xüsusiyyətindən asılı olaraq texniki vasitələr ya bilavasitə təqdim olunur və yaxud həmin vasitələrdən eksperimental və sərbəst nümunələr götürülür. Həmçinin, qərarla həmin texniki vasitələrin təmir olunub-olunmaması, onun ayrı-ayrı elementinin, katricinin dəyişdirilməsi və çapın dəyişməsi şəraitinə təsir edə biləcək digər səbəblərin olması qeyd olunmalıdır.

Eksperimental nümunələr iş üzrə icraatın gedişində ekspertiza tədqiqatı üçün götürülür (məsələn, mətbəə avadanlığının çap nümunələri, printerdə icra olunmuş mətnlər, möhürdən alınmış əkslər). Eksperimental nümunələr təqdim olunduqda ekspertə eksperimental nümunələrin kim tərəfindən götürülməsi, hansı vaxtda və şəraiti barədə məlumat verilməlidir. Məlumat ekspertizanın təyin edilməsi barədə qərarla göstərilə bilər və yaxud nümunələrin götürülməsi protokolu ekspertə təqdim oluna bilər. Eksperimental nümunələrin götürülməsi mümkün olmadığı halda, həmçinin mövcud nümunə əsasında tədqiqatın aparılması çətinlik törətdikdə sərbəst nümunələr götürülür.

Sərbəst nümunələr işlə əlaqəli olmur, çox vaxt icraatın başlanmasından əvvəl tədqiq olunan sənədin ehtimal olduğu texniki vasitə və ya alətlərdə hazırlanır.

Ekspert tədqiqatının bəzi metodlarının xüsusiyyətləri obyektin zədələnməsi və yaxud tam məhv olunması ilə nəticələnir. Belə metodların tətbiq olunması ancaq ekspertiza təyin etmiş orqanın və yaxud şəxsin razılığı ilə həyata keçirilir. Razılıq ekspertizanın təyini barədə qərarla (qəraradda) və yaxud müvafiq məktubda göstərilir.

Sənədlərin materialları tədqiq olunanda ondan nümunə, cizgilərdən kəsib götürülməsinə icazə verilməsi mütləqdir.

11.2. Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası qarşısında qoyulan nümunəvi suallar

Poliqrafik məhsulların tədqiqi:

- Sənədin blankı hansı üsulla hazırlanmışdır?;
- Blankın hazırlanmasında hansı növ çap forması (əllə və ya linotip, stereotip yığıcı, sinkoqrafik klişe) istifadə edilmişdir?;
- Təqdim edilmiş sənədlər eyni çap forması vasitəsilə çap edilmişdir?;
- Blank tədqiqata təqdim edilmiş çap formasının köməyi ilə hazırlanıb?;
- Blank təqdim olunmuş blank nümunələri ilə eynidir və ya müxtəlifdir?;
- Tədqiqata təqdim edilmiş bütün sənədlər eyni üsulla hazırlanmışdır?;
- Sənəd xüsusi mühafizə vasitələrlə təchiz olunmuşdur?;
- Ekspertizaya təqdim olunmuş sənədlər (şəxsiyyət vəsiqəsi, diplom və sair) eyni və yaxud müxtəlif üsulla hazırlanıb?;
- Tədqiqata təqdim olunmuş kitab hansı üsulla tikilmişdir?

Diqqət yetirilməli məsələlər:

Eyniləşdirmə tədqiqatı aparıldıqda çap məhsulun (bura sənəd, kitablar və sair məhsullar aiddir) nümunələri, mümkün olduqda çap forması təqdim olunmalıdır.

Çap formasından müxtəlif şərait daxilində (müxtəlif kağız (parıltılı, zəif yapışqanlı və sair), altlıq (sərt, yumşaq), sıxma gücü, çap elementlərin müxtəlif şəkildə boyadılması və sair) müqayisəli tədqiqat aparmaq üçün eksperimental nümunələr alınır.

Nümunələr tədqiq olunan sənədlərlə müqayisə edilə bilən şəkildə olmalıdır, yəni onların məzmunu, hazırlanma vaxtı, mətbəenin adı, buraxılış ili, tirajı və sair məlumatı eyni və ya yaxın olmalıdır.

Nümunə götürüldükdə nəzərə almaq lazımdır ki, bir çap formasından çap olunmuş əkslər tirajın əvvəlindən və sonundan asılı olaraq cizgilərin dəqiqliyinə və qalınlığına, işarələrin elementlərinin müxtəlifliyinə görə fərqlənə bilirlər.

Reproqrafik qurğular (printer, sürətçıxaran-çoxaldıcı qurğu) vasitəsilə hazırlanmış sənədlərin tədqiqi:

- Sənədin hazırlandığı çap qurğusunun tipi və növü hansıdır?;
- Sənədin mətni eyni çap qurğusunda çap olunubmu?;
- Sənədin yaxud bir neçə sənədlərin mətninin ayrı-ayrı hissələri eyni və ya müxtəlif çap qurğularında hazırlanıb?;
- Təqdim olunmuş reproqrafik nüsxəsinin hazırlanmasında tədqiq olunan sənədin əslindən istifadə olunmuşdurmu?;
- Sənədin mətninin hazırlanmasında ehtimal olunan reproqrafik qurğu istifadə olunmuşdurmu?;
- Sənədin sürəti eyni yaxud müxtəlif növ sürətçıxarma-çoxaldıcı qurğusundan istifadə edilməklə çıxarılmışdır?;
- Sənədin reproqrafik nüsxəsinin məzmunu müxtəlif sənədlərin tərkib hissələrindən montaj edilməklə dəyişdirilmişdirmi?;
- Sənədin məzmununa ayrı-ayrı sözlərin, hərflərin, rəqəmlərin əlavə çap edilməklə dəyişiklik edilmişdirmi?.

Makina mətnlərinin tədqiqi:

- Makina mətnləri təqdim olunan yazı maşınında çap olunmuşdurmu?;
- Sənədlərin ayrı-ayrı hissələri yaxud bir neçə sənədlər eyni və ya müxtəlif yazı makinalarda çap olunmuşdur?;
- Təqdim olunan makina mətni hansı nüsxədir və bir dəfəyə neçə nüsxə çap olunmuşdur?;
- Sürətçıxaran kağız vasitəsilə icra olunmuş sənədin nüsxələri bir dəfəyə çap olunmuşdur?;
- Sürətçıxaran kağızda əks olunmuş mətn bu yazı makinasında icra olunmuşdur?;
- Sənədin məzmununa ayrı-ayrı sözlərin, hərflərin, rəqəmlərin əlavə çap edilməklə dəyişiklik edilmişdirmi?.

Komposter nişanların, kassa qəbzlərinin və digər işarə çap edən qurğular vasitəsilə hazırlanmış sənədlərin tədqiqi:

- kassa çeklərində, teleqramlarda, komposter əkslərində olan işarələrdə dəyişikliklər varmı, əgər varsa hansı üsulla yetirilib və işarələrin ilkin məzmunu nə olub?;

- təqdim olunmuş çeklər (teleqramlar) cari nəzarət-kassa makinada (teleqraf aparatda) çap olunub?;

- təqdim olunmuş çeklər (teleqramlar) eyni nəzarət-kassa makinada (teleqraf aparatda) çap olunub?;

- sənədlərin mətnlərinin təsviri təqdim olunmuş faks aparatında çıxarılmışdırmı?.

Diqqət yetirilməli məsələlər:

Yazı makinaların, reproqrafik qurğuların (printerlərin və surətçıxaran-çoxaldıcı qurğuların), nəzarət-kassa aparatının, teleqraf aparatının və digər işarə çap edən vasitələrin eyniləşdirilməsi aparılarkən tədqiq olunan sənədlərlə birlikdə eyniləşdirilən makinada (qurğuda) çap olunmuş, onun məzmununa uyğun mətnin eksperimental nümunələri, həmçinin həmin makinada (aparatda) olan işarələrin əksləri təqdim olunur. Bundan əlavə olaraq sənədin çap olunduğu müddətə yaxın eyniləşdirilən makinada (aparatda) icra olunmuş mətnlərin sərbəst nümunələri təqdim olunmalıdır.

Möhür (şstamp) əkslərinin tədqiqi:

- Sənəddə möhürün (şstampın) əksi və ya onun təsviri vardır?

- Təqdim olunan sənəddəki möhür (şstamp) əksləri hansı üsulla vurulmuşdur?;

- Sənəddə olan möhür (şstamp) əksi əks nümunələri tədqiqata təqdim edildiyi möhürlə (şstamp) vurulub?

- tədqiq olunan sənəddə (bir neçə sənədlərdə) olan əks bu möhürlə (şstamp) vurulub?;

- əkslər bir klişe ilə vurulub?;

- klişe eyni bir orijinal-maketdən hazırlanıb?;

Möhür (şstamp) əkslərinin vurulması vaxtının müəyyən edilməsi:

- Sənəddəki möhür (şstamp) əksi sənədin tərtib edildiyi tarixdəmi vurulmuşdur?;

- Möhür (şstamp) əksi 2010, yoxsa 2010-cu ildəmi vurulmuşdur?;

Diqqət yetirilməli məsələlər:

Əkslərə görə möhür (şstamp) eyniləşdirilməsini aparmaq üçün tədqiq olunan möhür (şstamp) əksləri ilə yanaşı həqiqi möhürlərin (şstamp) əks nümunələri və ya möhürlərin (şstamp) özləri tədqiqata təqdim edilməlidir. Möhürün (şstamp) orijinal maketi, fotoşablonu aşkar olunduqda, onları da tədqiqata göndərmək lazımdır.

Tədqiqatın tam və hərtərəfli aparılmasında orijinal möhürlərin (şstamp) əks nümunələrinin (sərbəst və eksperimental) keyfiyyəti əsas rol oynayır, yəni əkslərdə bütün elementləri aydın görünməlidir.

Möhür (şstamp) əkslərinin sərbəst nümunələri vurulma tarixinə görə tədqiq edilən əkslərə yaxın olmalıdır.

Eksperimental nümunələrin hazırlanmasında aşağıdakı şərtləri yerinə yetirmək tövsiyə edilir:

- əks nümunələrinin alınma ərəfəsində möhürlərin (şstamp) klişelərinin elementlərini yumaq və ya təmizləmək olmaz;

- əkslər bərk və ya yumşaq atlıq üzərindəki kağız vərəqlərinə müxtəlif təzyiqlə (zəif, orta və güclü) basmaqla vurulur (hər birindən 10 əks);

- möhür (şstamp) vurulduqda onun müxtəlif sahələrində təzyiqlə dəyişdirilməli;

- əkslər səthi müxtəlif intensivlikdə nəmləndirilmiş möhürlə (şstamp) vurulmalı;

- əksin nümunələri tədqiq olunan əksdəki eyni rəng və çalarla vurulmalı;

- mikro və böyük məsaməli materialdan hazırlanmış yastıqlardan istifadə edilməli.

İmzaların icra olunma üsulunun müəyyən edilməsi:

- İmza hansı üsulla (yazı aləti, printer, sürətçıxaran-çoxaldıcı qurğu, montaj və sair) icra olunub?

- Sənəddə olan imza texniki üsuldən istifadə etməklə icra olunubmu?

- İmza hansı növ yazı aləti vasitəsilə icra olunub?

- İmza eyni və ya müxtəlif yazı aləti ilə icra olunub?

- İmza təqdim olunmuş yazı aləti ilə icra olunub?

- İmza texniki üsuldən istifadə etməklə icra olunubmu?

Bulaşdırılmış, qaralanmış, solmuş, sönmüş və ya oxunmayan mətnlərinin məzmununun müəyyən edilməsi:

- rəngi sönmüş və ya solmuş, qaralanmış, yapışdırılmış, bulaşdırılmış mətnlərin və ya sənədin digər rekvizitlərinin (möhür (şamp) əksinin və sair) məzmunu nədən ibarətdir?.

Basma cizgilərin tədqiqi:

- Basma izlərində (sürətçıxarma kağızında) əks olunmuş mətnin məzmunu nədən ibarətdir?.

Yandırılmış sənədlərin ekspertizası:

- yandırılmış sənədin vərəqlərində olan yazıların məzmunu nədən ibarətdir?;

- yandırılmış vərəqlər hansı sənədə (pasporta, əmək kitabçasına, şəxsiyyət vəsiqəsinə) aiddir?.

Diqqət yetirilməli məsələlər:

Yandırılmış sənədlərin götürülməsi müvafiq ehtiyat tədbirlərinə riayət edilməklə kriminalistləri cəlb etməklə həyata keçirilməlidir, belə ki, kömürə dönmüş və xüsusən yanmış kül olmuş sənədlər çox asanlıqla dağılır.

Kömürə dönmüş sənədləri kəskin ucları olmayan pinsetlərin köməyi ilə götürülməli. Yanmış sənədləri yığmaq üçün bir sıra üsullardan istifadə edilir. Belə ki, onları qabaqcadan hazırlanmış, yanmış sənədlərin üzərində yaradılan hava axını ilə substratın, yaxud qısa müddət ərzində yüngül predmetləri özünə çəkən selloid hissələrinin sürtünməsi vasitəsi ilə yerləşdirilir. Bu halda rezin predmetlə birləşdirilmiş armudabənzər şüşə borucuqdan istifadə etmək olar.

Yandırılmış sənədləri daşımaq üçün onları içində pambıq olan karobkanın içinə qoymaq məqsədə müvafiqdir, bu halda pambığın üzərini siqaret kağızı ilə örtülür.

İlkin məzmunu dəyişdirilmiş sənədlərin tədqiqi:

- sənəddə (konkret sahəni göstərməklə) yazılar hər hansı dəyişikliklərə (mətnə ayrı-ayrı cizgilərin, rəqəmlərin, sözlərin əlavə edilməsinə) məruz qalmışdırmı; əgər olmuşdursa, ilkin yazıların məzmunu hansılardır?;

- Sənədin mətninə və ya rekvizitlərinə (möhür (şəmp) əksinə, emblemə və sair) düzəliş (mexaniki üsulla pozma, kimyəvi üsulla silmə, əlavə etmə) edilmişdirmi?;

- Düzəliş edilmiş mətnin və ya rekvizitlərin ilkin məzmunu nədən ibarətdir?;

- Sənədə montaj etməklə düzəliş edilmişdirmi, əgər düzəliş edilmişdirsə ilkin məzmunu nədən ibarətdir?

Kimyəvi preparatlardan istifadə edilməklə məzmunu dəyişdirilmiş mətnlərin tədqiqi:

-Sənədin məzmunu (konkret sahəni göstərməklə) dəyişikliyə məruz qalmışdır?;

- Dəyişiklik necə aparılıb (aşındırma, yaxud yumaqla)?;

- Sənəddə yazıların məzmunu kimyəvi preparatların təsiri ilə dəyişdirilibmi?;

- Qeydlərin ilkin məzmunu nədən ibarət olmuşdur?

Qoparılmış vərəqlərin tədqiqi:

- Qoparılmış kağız hansı məmulatın (dəftərin, kitabın, jurnalın, pasportun və sair) hissəsidir?;

- Kağız vərəqi təqdim olunmuş məmulata (dəftərə, kitaba, jurnala, pasporta və sair) aiddirmi?;

- Sənədin vərəqləri dəyişdirilmişdirmi?;

- Kağız parçaları əvvəl vahid bütöv təşkil edirdilərmə?

Əlavə yapışdırmanın müəyyən edilməsi:

- Sənəddə olan şəkillər ilkindirmi?;

- Fotoşəkil təkrar yapışdırmaya məruz qalmışdırmı?;

- Etiketlər bağlamalara yapışdırılıbmı?;

- Zərf (banderol) sonradan açılıbmı və təkrar yapışdırılıbmı?;

- Sənədin üzərindəki markalar əvvəllər başqa bir sənədə yapışdırılıbmı?

- Sənədin ayrı-ayrı hissəsi (vərəqəsi) yapışdırılmaya məruz qalmışdırmı?;

- Sənədin vərəqinə rekvizitlər yapışdırmaqla məzmunu dəyişdirilmişdirmi, əgər yapışdırmaya məruz qalmışdırsa məzmunu nədən ibarətdir?;

- Yapışdırılmış qatın altında mətn qalıb, əgər mətn varsa, onun məzmunu nədən ibarətdir? Bu mətn dəyişikliyə məruz qalıbmı?

Kəşişən cizgilərin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının müəyyən edilməsi:

-mətnlər, imzalar, möhür (şəmp) əksləri hansı xronoloji ardıcılıqla icra olunmuşdur?.

Sənədlərin materiallarının tədqiqi:

- Sənədin rekvizitləri hansı növ yazı materialları vasitəsilə istifadə olunub?;

- Təqdim edilmiş sənəddə olan mətnlər eyni tərkibli yazı materialı ilə icra olunub?;

- Təqdim olunan qabdakı rəngləyici maddənin istehlak təyinatı nədir?;
- Sənədlərdə olan möhür (şəmpel) əksləri eyni tərkibli şəmpel boyası ilə vurulubmu?;
- Sənəd kimyəvi təsirə məruz qalmışdırmı?;
- sənədin məzmunu kimyəvi maddələrlə təsir etməklə dəyişdirilmişdirmi?;
- təqdim olunan qabdakı maddə sənədin məzmununun (konkret rekvizitlərin silinməsi) dəyişdirilməsi üçün istifadə olunubmu?;
- Təqdim olunmuş sənədin hazırlanmasında hansı növ kağız istifadə olunub?;
- Təqdim olunan kağız vərəqi (onun hissəsi) hansı növ məmulata aiddir?;
- Təqdim olunmuş sənədin kağızı hansı üsulla hazırlanıb?;
- Kağızın hissələri eyni bir məmulata aiddirmi?;
- Təqdim olunmuş sənəd termiki, kimyəvi təsirə məruz qalmışdırmı?;
- Təqdim olunmuş obyektlər (liflər, kül, hissəciklər) kağızın qalıqlarına aiddirmi?;
- Sənədin hazırlanmasında hansı növ yapışqan istifadə olunub?;
- Fotoşəkillərin yapışdırılmasında eyni növ yapışqan istifadə olunub?;
- Kağız parçalarında aşkar olunan maddə yapışqanın qalıqlarıdırmi?.

Fəsil 12. EKSPERT RƏYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ekspert rəyinin tərtibi ilə əlaqədar məsələlər araşdırmanın predmeti olmadığı üçün bi barədə vəsaitdə məlumat verilməmişdir.

Ekspert rəyinin qiymətləndirilməsi və istifadəsi cinayət və mülki işlər üzrə ekspertiza keçirilməsinin ən məsuliyyətli mərhələlərindən biridir. Ekspertiza məhz bu zaman digər sübutlar sistemində sübut etmə vasitəsi kimi çıxış edir.

Ekspert rəyinin qiymətləndirilməsinin ilkin mərhələsi onun elmi mötəbərliyinin qiymətləndirilməsi, yəni rəyin gerçəkliyə uyğunluğunun müəyyən edilməsidir. Ekspert rəyinin elmi mötəbərliyinin qiymətləndirilməsinin iki üsulu vardır:

1) aparılmış tədqiqatların şərait və metodlarının təhlili;

2) tədqiqatın predmeti barədə məlumatları əks etdirən digər sübutlarla ekspert nəticələrinin tutuşdurulması.

Aparılmış tədqiqatın şərait və metodlarının təhlili zamanı aşağıdakı məsələlər xüsusi məna kəsb edir:

1) ekspertlər səlahiyyətliymi (hazırkı dövrdə məhkəmə ekspertizalarının böyük əksəriyyəti xüsusi hazırlıq keçmiş və attestasiya olunmuş ekspertlər dövlət məhkəmə ekspertizası müəssisələrinin əməkdaşları tərəfindən həyata keçirilir, digər hallarda ekspertin səlahiyyətliliyi məsələsi xüsusi razılıq tələb edir);

2) obyektlərin əsl tədqiqata məruz qalıbmı (müstəntiq maddi sübut kimi götürülmüş və tədqiqata göndərilmiş obyektlərin tədqiq olunmasına; obyektlərin dəyişdirilmədiyinə, maddi sübutların nümunələrlə eyniləşdirilməsinə və sair əmin olmalıdır. Bu məqsədlə maddi sübutların müayinə protokolunda əks olunmuş fərdi əlamətlər ekspert rəyindəki tədqiqat obyektlərinin təsviri ilə tutuşdurulur);

3) ekspertizaya təqdim olunmuş nümunələr: mənşəyinin şübhəsizliyinə, təmsil edilməsinə, müqayisə edilməsinə görə ümumi tələblərə cavab veririmi (müqayisəli tədqiqatda istifadə olunan nümunənin mənşəyi dəqiq müəyyən edilməyibsə, aparılmış tədqiqatın keyfiyyətindən asılı olmayaraq ekspertin nəticələri sübut kimi dəyərləndirilə bilməz);

4) ekspert tərəfindən qəbul edilən əsas elmi müddəalar tutarlıdır (əgər ekspert nəticəsinin əsasını təşkil edən müddəalar elmi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmamışdırsa, təcrübədə kifayət qədər yoxlanılmamışdırsa, onun nəticələri elmi cəhətdən mötəbər hesab edilə bilməz);

5) ekspertlər tərəfindən aparılmış tədqiqatlar tam, onların nəticələri isə kifayət qədər əsaslıdır (müstəntiq ekspertlərin apardıqları tədqiqatları ona məlum metodikaya, mövcud sahəvi təlimat və qaydalara uyğunluğu baxımından təhlil edərək, tədqiqatın tam olmadığını aşkar edə bilər);

6) ekspert nəticələrində ziddiyyət varmı (ekspert nəticələri aparılan tədqiqatların yekunlarından və aşkar edilən əlamətlərdən irəli gəlməlidir. Əgər müqayisəli tədqiqat prosesində ekspert, rəyin tədqiqat hissəsində yalnız üst-üstə düşən əlamətləri təsvir edirsə, mövcud fərqlərə isə diqqət yetirmirsə, lakin rəy verilən zaman onların inandırıcı izahı verilmirsə, deməli, ekspertin nəticəsi tədqiqatdan irəli gəlmir, ona ziddir - belə nəticələr elmi əsaslandırılmış hesab edilə bilməz);

7) ekspertin gəlidiyi nəticənin forması necədir (ekspert nəticəsi qəti və ya ehtimal rəy formasında ola bilər. Nəticəsi qəti və ya ehtimal rəy formasında ola bilər).

Qəti nəticə tədqiqat zamanı qoyulan məsələnin dürüst həlli üçün müəyyən olunmuş əlamətlərin kifayətliliyi barədə ekspertin qəti fikrə gəlməsinə dəlalət edir.

Aşkar edilmiş əlamətlər nəticənin şərtsiz mötəbərliyini təmin etməsə də, fakta dair yüksək ehtimal dərəcəsi ilə fikir yürütməyə imkan verirsə, ekspert ehtimal rəy verir.

Ekspert nəticələri formasından asılı olmayaraq, faktiki əsaslılığı və ziddiyyətsizliyi baxımından mahiyyəti üzrə qiymətləndirilməlidir. Ekspertiza vasitəsilə əldə olunmuş fakt haqqında informasiya həmin fakt barəsində digər mənbələrdən əldə edilmiş informasiya ilə tutuşdurulur. Belə metod ekspert rəyinin hərtərəfli yoxlanılmasını və müəyyən olunmalı hallar barəsində müstəntiqin və məhkəmənin yekun nəticəsinin kifayət qədər etibarlılığını təmin edir.

Ekspert rəyinə qiymət verərkən aşağıdakılara diqqət yetirməlidir:

-ekspertizanın keçirilməsi zamanı qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunub-olunmamasına;

-ekspert rəyinin elmi nöqteydən əsaslandırılıb- əsaslandırılmamasına;

-ekspertin qarşısına qoyulmuş sualların cavablarının tam olub-olmamasına;

-tədqiqat aparılarkən ekspertiza metodlarının və metodikalarının düzgün tətbiq edilib-edilməməsinə;

-rəyin ardıcılığına əməl edilib-edilməməsinə, rəyin giriş, tədqiqat və nəticə hissələrinin bir-birini tamamlayıb-tamamlanmamasına.

Aparılmış tədqiqatın qiymətləndirilməsinin prosessual yoxlanılma vasitəsi əlavə və təkrar ekspertizadır.

Əlavə ekspertiza ekspert rəyinin kifayət qədər aydın və ya tam olmadığı təqdirdə təyin edilir. Həmin ekspertiza eyni ekspertə və ya digər ekspertə tapşırıla bilər.

Təkrar ekspertiza ekspert nəticələrinin əsaslılığına və düzgünlüyünə şübhə təyin olunmaqla, başqa ekspertə həvalə edilir.

Ekspertiza predmeti olmuş fakt dürüst müəyyən olunduqdan sonra ikinci mərhələyə-ekspertizanın sübutedici əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsinə keçilir.

Ekspertiza tədqiqatının predmeti, adətən, səbəbli əlaqənin daha çətin həlqələri olur, bununla bağlı araşdırılan hadisənin bütövlükdə mexanizminin bərpa edilməsi məqsədilə ekspert tərəfindən tədqiq edilərək, müəyyən olunmuş səbəbiyyət həlqələri həmin iş üzrə dürüst müəyyən edilmiş səbəbli əlaqələr ilə tutuşdurulur. Bu müstəvidə, ekspertlərin tədqiq etdiyi maddi cisimlərin fiziki qarşılıqlı təsirinə hüquqi qiymət verilir, xarici (məkan, zaman, informasiya) əlaqələr səbəbin müəyyən olunması baxımından qiymətləndirilir, araşdırılan hadisənin predmetlərinin səbəbli əlaqəsindən konkret fiziki şəxslərin səbəbli əlaqəsinin müəyyən olunmasına keçilir.

Qeydlər üçün

Əli Məlikov, Natiq Pənahov

SƏNƏDLƏRİN MƏHKƏMƏ-TEKNİKİ EKSPERTİZASININ TƏYİNİ
VƏ APARILMASINA DAİR METODİK VƏSAİT

*Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya MMC-də çapa hazırlanmış və çoxaldılmışdır.
Formatı: 70×100 $\frac{1}{16}$. A5 ekvivalentində ş. ç. v. 9,0. 300 nüsxə. Sif.145*